

Видається з 1998 р. (до 2016 р. як "Вісник АПСВ ПФУ")

Вісник
*Академії праці, соціальних відносин
і туризму*

Journal
*of Academy of Labour,
Social Relations
and Tourism*

Visnyk
*Akademiyi pratsi,
sotsial'nykh vidnosyn
i turyzmu*

№ 4 2017

Фахове видання з економічних наук (затверджено наказом МОН України №1222 від 07.10.2016 р.)

Фахове видання з юридичних наук (затверджено наказом МОН України №1604 від 22.12.2016 р.)

Друкується за рішенням Вченої ради Академії праці, соціальних відносин і туризму
(протокол № 4 від 7.12.2017 р.)

Електронна версія "Вісника АПСВТ", умови публікації, архів номерів:

<https://www.socosvita.kiev.ua/publishing/bulletin>

Внесений у: РИНЦ (ліцензійний договір № 206-04/2013 р.), GoogleScholar, Directory of Research Journals
Indexing, ResearchBib

Видавець: Академія праці, соціальних відносин і туризму м. Київ, Кільцева дорога, 3-А, Київ-187

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 21787-1168ПР від 21.12.2015 р.

© Редакційна колегія, 2017

© Автори статей, 2017

© Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2017

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Вікторія Буяшенко, д. філос. н., Академія праці, соціальних відносин і туризму — *голова редколегії журналу*

Економічні науки

Олена Корчинська, д. екон. н., Академія праці, соціальних відносин і туризму — *редактор тематичного випуску*

Марцін Бакієвіч, PhD з економіки, Варшавський педагогічний університет ім. Януша Корчака (Польща)

Руслан Буряк, д. екон. н., Національний університет біоресурсів і природокористування України

Зоя Васильченко, д. екон. н., Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

Аркадіуш Дурасевіч, PhD з економіки, Варшавський педагогічний університет ім. Януша Корчака (Польща)

Віра Куценко, д. екон. н., Університет менеджменту освіти НАПН України

Лідія Романова, д. екон. н., Міжрегіональна академія управління персоналом

Ігор Чорнодід, д. екон. н., Академія праці, соціальних відносин і туризму

Катерина Якуба, д. екон. н., Академія праці, соціальних відносин і туризму

Юридичні науки

Юрій Оніщик, д. юрид. н., Академія праці, соціальних відносин і туризму — *редактор тематичного випуску*

Амір Алієв, д. юрид. н., Бакинський державний університет (Азербайджан)

Валерій Глушков, д. юрид. н., Академія праці, соціальних відносин і туризму

Олена Майданник, д. юрид. н., Академія праці, соціальних відносин і туризму

Олександр Мотлях, д. юрид. н., Національна академія внутрішніх справ МВС України

Олексій Остапенко, д. юрид. н., Національний університет «Львівська політехніка»

Сергій Петков, д. юрид. н., Донецький юридичний інститут МВС України

Олександр Світличний, д. юрид. н., Національний університет біоресурсів і природокористування України

Євген Соболев, д. юрид. н., Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. Володимира Винниченка

Соціальна робота

Олена Карагодіна, д. мед. н., Академія праці, соціальних відносин і туризму — *редактор тематичного випуску*

Ольга Безпалько, д. пед. н., Київський університет ім. Бориса Грінченка

Ренате Вайнола, д. пед. н., Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Мірослав Гревінський, д-р габ., Варшавський педагогічний університет ім. Януша Корчака (Польща)

Сергій Дворяк, д. мед. н., Академія праці, соціальних відносин і туризму

Дар'я Завіршек, PhD з соціальної роботи, Університет Любляни (Словенія)

Анна Метері, PhD з соціальної роботи, Університет Тампере (Фінляндія)

Жанна Петрочко, д. пед. н., Інститут проблем виховання НАПН України

Тетяна Семигіна, д. політ. наук, Академія праці, соціальних відносин і туризму — *головний редактор журналу*

EDITORIAL BOARD

Victoriia Buiashenko, Dr. in Philosophy, Academy of Labour, Social Relations and Tourism – *Chair of the Editorial Board*

Economics

Olena Korchynska, Dr. in Economics, Academy of Labour, Social Relations and Tourism – *Editor of the special issue*

Marcin Bąkiewicz, PhD in Economics, Janusz Korczak Warsaw Pedagogical University (Poland)

Ruslan Buryak, Dr. in Economics, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

Zoya Vasilchenko, Dr. in Economics, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Arkadiusz Durasewicz, PhD in Economics, Janusz Korczak Warsaw Pedagogical University (Poland)

Vira Kutsenko, Dr. in Economics, University of Education Management NAPS of Ukraine

Lidya Romanova, Dr. in Economics, Interregional Academy of Personnel Management

Igor Chornodid, Dr. in Economics, Academy of Labour, Social Relations and Tourism

Kateryna Yakuba, Dr. in Economics, Academy of Labour, Social Relations and Tourism

Legal Studies

Yurii Onishchuk, Dr. in Law, Academy of Labour, Social Relations and Tourism – *Editor of the special issue*

Amir Aliyev, Dr. in Law, Baku State University (Azerbaijan)

Valeriy Glushkov, Dr. in Law, Academy of Labour, Social Relations and Tourism

Olena Maidannyk, Dr. in Law, Academy of Labour, Social Relations and Tourism

Olexandr Motlyah, Dr. in Law, National Academy of Internal Affairs, MIA of Ukraine

Olexiy Ostapenko, Dr. in Law, Lviv Polytechnic National University

Sergiy Pyetkov, Dr. in Law, Donetsk Law Institute of MIA of Ukraine

Olexandr Svitlychniy, Dr. in Law, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

Euvgen Sobol, Dr. in Law, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Social work

Olena Karagodina, Dr. in Medicine, Academy of Labour, Social Relations and Tourism – *Editor of the special issue*

Olga Bezpalko, Dr. in Pedagogy, Borys Grinchenko Kyiv University

Renate Vaynola, Dr. in Pedagogy, National Pedagogical Dragomanov University

Miroslaw Grewiński, Dr.hab., Janusz Korczak Warsaw Pedagogical University (Poland)

Sergii Dvoriak, Dr. in Medicine, Academy of Labour, Social Relations and Tourism

Darja Zaviršek, PhD in Social Work, University of Ljubljana (Slovenia)

Anna Metteri, PhD in Social Work, University of Tampere (Finland)

Janna Petrochko, Dr. in Pedagogy, Institute of Education NAPS of Ukraine

Tetyana Semigina, Dr. in Political Sciences, MSW, Academy of Labour, Social Relations and Tourism – *Editor-in-Chief of the Journal*

Зміст

СЛОВО ВІД РЕДАКЦІЇ

Олена Корчинська

Сталий розвиток: економічні аспекти 6

ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАНЬ ГІДНОЇ ПРАЦІ

Олена Кобзиста, Яніна Ткаченко, Олександр Шубін

Підвищення рівня мінімальної заробітної плати: наслідки та ризики 10

ВИВЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН ТА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Вікторія Буяшенко

Недержавні вищі навчальні заклади і державна політика освіти в Україні 22

Анастасія Софієнко

Міжнародний досвід управління зовнішнім державним боргом: уроки
для України 36

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІКИ АПК

Юлія Ярмоленко

Стан та тенденції розвитку аграрного виробництва в Україні 47

Борис Сидорук

Оцінювання збалансованого використання земельно-ресурсного потенціалу в
аграрній галузі: основні етапи і система показників 59

ВИВЧЕННЯ ПРОФСПІЛКОВОГО РУХУ

Ігор Берест

“Товариство приватних службовців” Галичини: передумови та історія створення
організації 68

РЕЦЕНЗІЯ

Tetyana Semigina

(Re)thinking informality as multifarious social practices 75

Слово від редакції

СТАЛИЙ РОЗВИТОК: ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ

SUSTAINABLE DEVELOPMENT: ECONOMIC ISSUES

Олена Корчинська

докт. екон. наук, редактор тематичного випуску «Вісника Академії праці, соціальних відносин і туризму»

Olena Korchynska

Dr. In Economics, Editor of the special issue, Journal of the Academy of Labour, Social Relations and Tourism

 orcid.org/0000-0003-2822-5634

 korchynska.aa@socosvita.kiev.ua

Сталий розвиток і Україна. 2015 р. на саміті ООН з питань сталого розвитку були затверджені Глобальні Цілі сталого розвитку на період до 2030 р. Ці Цілі визначено з урахуванням сучасного розуміння *сталого розвитку* як моделі економічного зростання, в якій використання ресурсів спрямовано на задоволення потреб людини при збереженні навколишнього середовища таким чином, щоб ці потреби в розвитку були задоволені не тільки зараз, а й для прийдешніх поколінь [1].

В Україні тривалий час відбувався процес адаптації Цілей сталого розвитку. Консультації проходили як на центральному, так і на місцевих рівнях. Понад 800 провідних експертів у тематичних сферах ЦСР брали участь у відкритому процесі встановлення національних завдань, що забезпечило об'єктивність оцінок та узгодженість прогнозних показників.

15 вересня 2017 р. Кабінет Міністрів України оприлюднив Національну доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна». Цей документ визначає базові показники для досягнення Цілей сталого розвитку (ЦСР). У доповіді представлені результати адаптації 17 глобальних ЦСР з урахуванням специфіки національного розвитку. Розроблена національна система ЦСР (86 завдань розвитку та 172 показники для моніторингу їх виконання). Бенчмаркінгові орієнтири для досягнення до 2030 року було встановлено на підставі розрахунково-прогнозої роботи з використанням сценарних підходів до визначення напрямів розвитку країни на довгострокову перспективу [2].

Діяльність із імплементації Цілей сталого розвитку можна вважати продовженням реалізації Стратегії сталого розвитку «Україна - 2020» (2015 р.) [3], яка декларує одним із важливих векторів економічного розвитку країни відновлення економічної стабільності та забезпечення стійкого зростання економіки екологічно невиснажливим способом.

Раціональне землекористування в Україні. Важливим аспектом економічного розвитку України слід вважати земельну реформу, покликану розв'язати економічні проблеми раціонального використання земель, охорони, збереження та відтворення родючості ґрунтів, а також запобігання розвитку деградаційних процесів. У Національній доповіді відзначено: «Існуюча практика землекористування спричиняє погіршення стану земель, а виснажливе використання земельних, лісових і водних ресурсів призводить до незворотних

втрата екосистемного та біологічного різноманіття» [2, с. 11]. Означені проблеми неможливо вирішити без формування стійкого економічного інтересу підприємств-виробників до впровадження ґрунтозахисних технологій і втілення інноваційно-інвестиційних ґрунтозахисних проектів.

Економічною платформою стратегії збалансованого використання, відтворення й управління ґрунтовими ресурсами України має бути еколого-соціо-економічний підхід, що синтезує основні аспекти концепції сталого розвитку й концепції багатофункціональності сільського господарства. Згідно із цим підходом, по-перше, використання ґрунтів для задоволення сучасних потреб не має ставити під загрозу питання про здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби; по-друге, необхідно враховувати можливості природного потенціалу ґрунту витримувати антропогенне навантаження й забезпечувати відтворення цього потенціалу та нормальне функціонування екосистеми; по-третє, екологобезпечне й ефективне використання ґрунтових ресурсів має забезпечувати підтримання екологічної рівноваги й збереження агроландшафтів і нормальні умови для життя й відтворення сільського населення. Реалізація цього підходу передбачає злиття воєдино екологічних, соціальних та економічних складників розвитку аграрної сфери в інтересах людини, підприємства, держави й суспільства.

Держава має виконувати чотири функції охорони земель: регулювати, стимулювати, контролювати й карати. До основних компонентів економічного механізму збереження й відтворення родючості ґрунтів у сільському господарстві належать: економічні стимули й санкції, ціновий, фінансово-кредитний, податковий, страховий субмеханізм й субмеханізм інвестиційного забезпечення. Ці інструменти і важелі здатні корегувати вплив ринкових регуляторів економічного розвитку та діяльність суб'єктів господарювання.

Землекористувач повинен самостійно визначати комплекс заходів, спрямованих на підвищення родючості ґрунтів своїх угідь. Проте будь-який землекористувач може діяти лише в межах своїх фінансових можливостей, а держава завжди виступає гарантом дотримання законодавчих вимог щодо збереження і підвищення родючості ґрунтів, тому очевидно, що для ефективної роботи системи державного управління родючістю ґрунтів потрібно застосовувати заохочення землекористувачів за підвищення рівня родючості ґрунтів.

Слід зазначити, що для побудови дієвого економічного механізму відтворення родючості ґрунтів необхідне формування нормативно-правової бази, а також інституціональні зміни земельного, природоохоронного й податкового законодавства в напрямі гармонізації вітчизняних інституційних норм з європейськими. У першу чергу необхідно ухвалити Закон України «Про збереження ґрунтів та охорону їх родючості», який би врегулював питання правового захисту ґрунту, та внести зміни в інші нормативно-правові акти. Необхідно також ухвалити Національну програму охорони ґрунтів України, залучити профільні наукові установи до її реалізації, забезпечити її належне фінансування.

З урахуванням положень Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні слід розробити й втілити на практиці регіональні програми охорони ґрунтів і відтворення їх родючості.

Огляд матеріалів цього номеру. Відкриває поточний номер рубрика «Дослідження питань гідної праці», що презентує результати наукового дослідження **Олени Кобзистої, Янини Ткаченко та Олександра Шубіна** на тему «Підвищення рівня мінімальної заробітної плати: наслідки та ризики». У статті на основі аналізу публічних статистичних даних виявлені динамічні зміни мінімальної заробітної плати, а також вплив її розміру на такі макроекономічні показники, як ВВП і рівень інфляції. Автори наводять як позитивні аспекти збільшення розміру мінімальної заробітної плати, так й окреслюють можливі ризики, зокрема зниження мотивації висококваліфікованих працівників, зростання рівня безробіття, масове скорочення обсягів субсидій.

Наступна рубрика присвячена питанням економічних відносин та державного управління. Стаття **Вікторії Буяшенко** «Недержавні вищі навчальні заклади і державна політика освіти в Україні» піднімає важливе питання формування державної політики України в сфері освіти. Ця стаття є продовженням тез виступу автора на науковій конференції «Цілі сталого розвитку: глобальні та національні виміри» (м. Київ, 2017 р.). Автор розглядає дане питання з різних позицій (соціально-філософської, соціологічної, економічної та управлінської). У матеріалі наголос зроблено на недосконалості та низькій ефективності чинної державної

політики освіти, також негативних наслідків імплементації такої політики на практиці як для студентів та викладачів недержавних ВНЗ, так і суспільства в цілому.

У статті **Анастасії Софієнко** «Міжнародний досвід управління зовнішнім державним боргом: уроки для України» проаналізовано сучасний стан зовнішньої заборгованості у різних країнах світу, зокрема Франції та Японії. Автор детально зупиняється на розгляді особливостей управління державним боргом у країнах-сусідах: Польщі та Угорщини. Проведений аналіз світового досвіду дав авторці змогу розробити рекомендації щодо управління державним боргом України.

Статті **Юлії Ярмоленко** та **Бориса Сидорука** присвячені актуальним економічним проблемам аграрної сфери й об'єднані в рубрику «Дослідження економіки АПК». Стаття Ю. Ярмоленко «Стан та тенденції розвитку аграрного виробництва в Україні» презентує результати дослідження, проведеного на основі аналізу статистичних даних Державної служби статистики України за 2000-2016 рр. У статті Б. Сидорука «Оцінювання збалансованого використання земельно-ресурсного потенціалу в аграрній галузі: основні етапи і система показників» здійснено подальший розвиток теоретико-методологічних засад оцінки збалансованого використання земельних ресурсів у сільськогосподарській галузі. Заслугує на увагу представлена у статті систематизація показників економічної, соціальної та екологічної оцінки використання земельно-ресурсного потенціалу аграрними формуваннями. Автор обґрунтовано доводить, що вирішення проблеми раціонального використання земель сільськогосподарського призначення можливе лише на основі поєднання соціально-економічного та екологічного підходів.

Завершує добірку статей рубрика «Вивчення профспілкового руху», яка представлена статтею **Ігоря Береста** «Товариство приватних службовців» Галичини: передумови та історія створення організації». Ця стаття побудована на аналізі документів стосовно створення та існування «Товариства приватних службовців» Галичини. На основі проведеного дослідження автор приходить до висновку, що товариство зіграло важливу роль у підтримці службовців різних категорій свого часу, а зараз може слугувати прикладом мультипрофесійної спілки найманих працівників різних галузей.

У рубриці «Рецензія» розміщена рецензія **Тетяни Семигіної** «(Об)міркування стосовно неформальності як багатовимірної соціальної практики». Авторка робить аналітичний огляд книги «Неформальні економіки у постсоціалістичному просторі: практики, інституції та мережі» [4]. Рецензентка звертає увагу на цікаві підходи авторів до розмежування дефініцій «формальність» і «неформальність». На думку авторки рецензії, книга буде цікавою корисною як досвідченим науковцям, так і тим, хто робить перші кроки у вивченні економіки.

Отже, добірка наукових публікацій, включена в цей випуск Вісника, відображає актуальні проблеми у різних сферах господарської діяльності та відбиває розмаїття наукових підходів до їх дослідження й розв'язання. Ми сподіваємося, що представлені у цьому випуску матеріали сприятимуть розвитку методології економічних досліджень та вирішенню актуальних теоретичних та практичних проблем сьогодення, зокрема, впровадження ідей сталого розвитку.

Перелік літератури та джерел інформації

1. Transforming our world: The 2030 Agenda for sustainable Development / United Nations. 2015. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld> (дата звернення: 1.12.2017).
2. Національна доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна» / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. 2017. URL: <http://bit.ly/2zWeCYa> (дата звернення: 1.12.2017).
3. Про Стратегію сталого розвитку «Україна -2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10> (дата звернення: 1.12.2017).
4. Informal Economies in Post-Socialist Space: Practices, Institution and Networks / Morris, J. and Polese, A., eds. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2015. 302 p.

References

1. UN (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for sustainable Development*. Retrieved from: <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>.

2. Retrieved from: *Sustainable Development Goals: Ukraine: National Report. About the Strategy of Sustainable Development "Ukraine -2020": Decree of the President of Ukraine dated January 12, 2015 № 5/2015.* <http://bit.ly/2zWeCYa>.
3. President of Ukraine (2015). *Pro Stratehiyu staloho rozvytku "Ukrayina -2020"*: Ukaz Prezidenta Ukrayiny vid 12.01.2015 r. № 5/2015 [On the Strategy of Sustainable Development "Ukraine -2020": Decree of the President of Ukraine dated January 12, 2015 № 5/2015]. Retrieved from: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10>.
4. Morris, J. and Polese, A., eds. (2015). *Informal Economies in Post-Socialist Space: Practices, Institution and Networks*. Palgrave Macmillian.

Дослідження питань гідної праці

УДК 331.101

ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ МІНІМАЛЬНОЇ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ: НАСЛІДКИ ТА РИЗИКИ

INCREASE OF THE MINIMAL WAGES LEVEL: CONSEQUENCES AND RISKS

Олена Кобзиста

канд. екон.наук, доцент кафедри фінансів Академії праці, соціальних відносин і туризму

Olena Kobzusta

PhD in Economics, Associate Professor, Academy of Labour, Social Relations and Tourism

 orcid.org/0000-0001-7348-0058

Яніна Ткаченко

канд. економ. наук, доцент, завідувачка кафедри фінансів Академії праці, соціальних відносин і туризму

Yanina Tkachenko

PhD in Economics, Associate Professor, Chair of Department, Academy of Labour, Social Relations and Tourism

 orcid.org/0000-0001-5471-9000

 tkachenko.ys@socosvita.kiev.ua

Олександр Шубін

канд. екон.наук, заступник голови Федерації профспілок України

Oleksandr Shyubin

PhD in Economics, Deputy Chair, Trade Unions of Ukraine

 orcid.org/0000-0001-9665-2983

Анотація

В Україні з 1 січня 2017 року відбулись зміни у державному регулюванні політики оплати праці: зростання рівня місячної (годинної) мінімальної заробітної плати та посилення відповідальності юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців за порушення законодавства про працю та її оплату. Метою нашого дослідження є визначення динаміки змін мінімальної заробітної плати, виявлення очевидних результатів та прихованих ризиків, пов'язаних із зростанням законодавчо встановленого мінімального рівня оплати праці в Україні.

На основі аналізу статистичних даних Державної служби статистики України та Європейської Комісії, урядових документів визначено зміни базових економічних індикаторів. Встановлено, що співвідношення між рівнями мінімальної та середньої заробітної плати у 2017 р. стало дорівнювати 45% (у 2016 р. це співвідношення було біля 30 %). Водночас рівень мінімальної заробітної плати продовжує залишатись одним із найнижчих у Європі - на рівні 112 євро. Позитивні кроки уряду із зменшення рівня бідності працюючого населення нівелюються «зрівнялівкою» оплати праці у бюджетних організаціях і руйнуванням тарифної сітки, інфляцією та низьким ростом ВВП. З-поміж ймовірних негативних соціально-економічних наслідків можна визначити зростання безробіття та скорочення обсягів субсидій на оплату житлово-комунальних послуг.

Ключові слова: мінімальна заробітна плата, оплата праці, єдина тарифна сітка, зайнятість населення.

Abstract

In Ukraine, since January 1, 2017, there have been changes in the state regulation of wage policy: the growth of the monthly (hourly) minimum wage to 3200 hryvnas and the increase of liability of legal entities and sole proprietors for violating the legislation on labor and its payment. The purpose of our study is to determine the dynamics of changes in the minimum wage, the identification of obvious results and the hidden risks associated with the increase of the statutory minimum wage level in Ukraine.

Based on the analysis of data of the State Statistics Service of Ukraine and the European Commission, as well as of government documents the analysis shows that basic economic indicators have changed. The analysis was conducted from the standpoint of the main beneficiary raising the level of minimum wage in Ukraine - labor rights and the indirect beneficiary - the state.

It has been established that the ratio between the levels of minimum and average wages in 2017 became equal to 45% (in 2016 this ratio was about 30%). At the same time, the level of minimum wage continues to be one of the lowest in Europe - at 112 euros.

Changing the essence of the concept of "minimum wage", in particular, the abolition of the norm that it is a fee for simple unskilled labor, led to changes in the order of forming a single tariff scheme. If earlier the tariff rate of the first-class, which is the basis for the formation of the tariff grid, should have been set at a level that exceeds the legal minimum wage, now the minimum salary (tariff rate) is set at a rate not lower than the living wage for able-bodied people. There was a leveling of differentiation of official salaries according to the professional level and "equalization" in the payment of employees of 1-11 tariff digits.

The positive steps taken by the government to reduce the poverty of the working population are offset by the "equalization" of wages in budgetary

Ключові слова:

мінімальна заробітна плата, оплата праці, єдина тарифна сітка, зайнятість населення.

Key words:

minimum wage, wages, single tariff network, employment of the population

Інформація про рукопис

Надійшов до редакції:
25.09.2017

Рецензований: 90.09.2017

Подано доопрацьовану версію:
1.11.2017

Прийнятий до друку:
15.11.2017

organizations and the destruction of the tariff grid, inflation and low GDP growth. Among the probable negative social and economic consequences the growth of unemployment and the reduction of subsidies for housing and communal services have been identified.

Постановка проблеми

Незалежно від типу економічної системи та динаміки змін у суспільстві, заробітна плата залишається одним із головних важелів державної економічної політики та ключовим фактором, що забезпечує гідну працю й підвищення добробуту населення країни [1]. Одним із засобів регулювання оплати праці є встановлення державою розміру заробітної плати, нижче якого не можуть проводитися оплати місячної, погодинної норми праці, тобто мінімальної заробітної плати. Згідно з рекомендаціями Міжнародної організації праці (МОП) № 135, ухваленими 1970 р., основною метою встановлення мінімальної заробітної плати визначено надання особам, що працюють за наймом, необхідного соціального захисту щодо мінімально припустимих рівнів заробітної плати [2].

З 1 січня 2017 р. в Україні змінено визначення поняття «мінімальна зарплата» - це встановлений законом мінімальний розмір оплати праці за виконану працівником місячну (годинну) норму праці. Роботодавець зобов'язаний щомісяця виплачувати працівнику із повним робочим днем заробітну плату у мінімальному розмірі, яка може складатися з: посадового окладу, систематичних премій, інших постійних доплат (окрім доплати за роботу в несприятливих умовах праці та підвищеного ризику для здоров'я за роботу в нічний та надурочний час, роз'їзний характер робіт, премії до святкових і ювілейних дат). Якщо розмір заробітної плати працівника підприємства є нижчим за розмір мінімальної заробітної плати, то проводиться доплата до рівня мінімальної заробітної плати [3]. Законом України від 21.12.2016 № 1801-VIII «Про Державний бюджет України на 2017 рік» [4] встановлено з 1 січня 2017 року мінімальну заробітну плату: у місячному розмірі 3200 грн (у 2016 р. вона дорівнювала 1600 грн), у погодинному розмірі - 19,34 грн, тобто відбулось її підвищення до рівня фактичного прожиткового мінімуму.

Федерація профспілок України (ФПУ) підтримала зміни розміру заробітної плати у бік її зростання, проте ФПУ не підтримувала зміни сутності мінімальної заробітної плати як оплати праці за просту некваліфіковану працю, що не включає в себе стимулюючі та компенсаційні доплати і надбавки [5].

Рішення щодо підвищення мінімальної заробітної плати було комплексним і його впровадженню передувало зниження з 2016 р. ставки єдиного соціального внеску (ЄСВ) до 22 % [6], що повинно було привести до перерозподілу витрат підприємств та виведенню з тіні частини заробітної плати. Із збільшенням розміру мінімальної заробітної плати посилилась і відповідальність юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців за порушення законодавства про працю та її оплату [7].

Принципи організації процесу оплати праці та визначення мінімального її рівня стосуються усіх учасників виробничого процесу та справляють вплив на рівень економічного та соціального розвитку. Ці чинники визначають актуальність обраної теми дослідження та обґрунтовують необхідність аналізу наслідків державної економічної політики в сфері заробітної плати, зокрема з огляду на підвищення розміру мінімальної заробітної плати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Практика встановлення мінімальної заробітної плати висвітлена у численних працях українських вчених. Так, Е. Лібанова [8], О. Мельниченко та Р. Гулій [9], Л. Ткаченко [10] розглядали мінімальну заробітну плату як засіб державного регулювання доходів населення, як основу для побудови тарифної сітки, досліджували наслідки запровадження диференціації мінімальної заробітної плати за видами економічної діяльності та її співвідношення з іншими соціальними стандартами та гарантіями.

У цілому ж у вітчизняній науковій літературі питання мінімальної заробітної плати розглядається у контексті економічної та соціальної політики, з огляду на проблеми ринку праці, інфляції, бідності та соціальної нерівності (А. Колот та ін.) [11], Р. Попівняк [12], Л. Синяєва [13]. Дослідники доводять, що наслідки реформування системи оплати праці відбиваються насамперед на базових макроекономічних індикаторах країни.

Зміни у регулюванні мінімальної оплати праці, впроваджені із січня 2017 р., ще не стали предметом ґрунтовних публікацій вітчизняних учених. У перших публікаціях на цю тему містяться застереження щодо наслідків реформи оплати праці. Зокрема, Г. Лопушняк [14] акцентує увагу на порівнянні методології та принципів встановлення мінімальної заробітної плати в Україні та країнах Європейського Союзу, і зазначає, що в Україні цей процес проходив із порушенням норм Закону «Про оплату праці». Науковці акцентують увагу на можливих макроекономічних ризиках стрімкого зростання розміру основної соціальної гарантії», зокрема, веде мову про зростання рівня безробіття в країні, неповну зайнятість, збільшення неформальної зайнятості [15]

І. Коваленко та С. Колотуха [16] стверджують, що сьогодні в Україні наявна значна кількість протиріч у сфері оплати праці і наголошують на створенні такої системи оплати праці, яка б формувала належні стимули розвитку праці та виробництва. Цю думку поділяють І. Соболева та К. Лобань [17], які, зокрема, відзначають неоднозначність прикладних аспектів організації оплати праці в Україні після збільшення розмірів мінімальної заробітної плати, розбіжності та неточності, що призводить до подекуди некоректного ведення розрахунків по заробітній праці.

Отже, досі залишаються суперечливими низка питань, обумовлених впровадженням заходів державної політики із підвищення мінімальної заробітної плати в Україні.

Методологія роботи

Метою нашого дослідження є виявлення динаміки змін мінімальної заробітної плати, очевидних результатів та прихованих ризиків, пов'язаних із зростанням законодавчо встановленого мінімального рівня оплати праці в Україні.

Робота побудована на ретроспективному аналізі публічних статистичних даних щодо базових економічних індикаторів, оприлюднених Державною службою статистики України, та статистичних даних Європейської Комісії. Наукова розвідка також передбачала вивчення документів, в яких окреслено різнопланові аспекти оплати праці в Україні. Аналіз було зосереджено на вивченні динаміки співвідношення між рівнями мінімальної та середньої заробітної плати, мінімальною заробітною платою та тарифною сіткою. Для визначення наслідків та ризиків підвищення мінімальної заробітної плати було проаналізовано дані щодо зайнятості, рівня ВВП, отриманні багаторазових шенгенських віз, витрати на персонал на підприємствах різного розміру. Аналіз проводився з позицій основного бенефіціара підняття рівня мінімальної заробітної плати в Україні - людини праці і опосередкованого бенефіціара - держави.

Результати дослідження

Динаміка мінімальної заробітної плати

Якщо співвідношення мінімальної заробітної плати до середньої у 2016 р. становило в Україні біля 30%, то після збільшення розміру мінімальної заробітної плати це співвідношення зросло до 40-45%. Наприклад, середня номінальна заробітна плата штатного працівника підприємств, установ та організацій у серпні 2017 р. становила 7114 грн., відтак рівень мінімальної заробітної плати становив 45 % середньої (рис.1). Це може свідчити про штучне наближення рівня співвідношення мінімальної заробітної плати до середньої в Україні до європейських стандартів, рекомендований рівень якого становить 60% [15]. Однак, при цьому рівень номінальної середньої заробітної плати збільшився з 5202 грн. у серпні 2016 р. до 7114 грн. у серпні 2017 р., тобто на 36 %.

При цьому спостерігається суттєве збільшення надходжень від єдиного соціального внеску (ЄСВ), розмір платежу по якому не повинен бути менше 704 грн. для усіх зайнятих і самозайнятих.

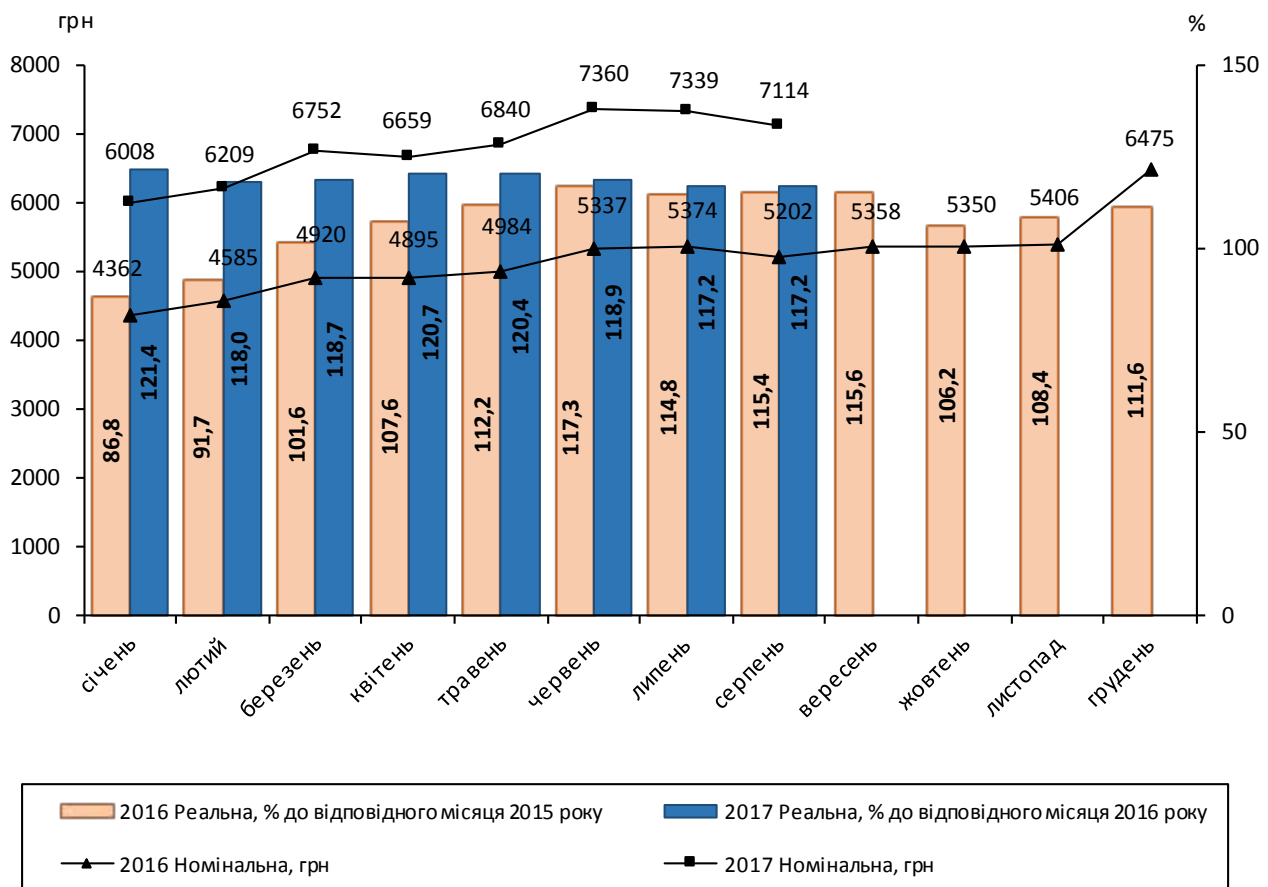

Рис. 1. Динаміка середньої зарплатної плати у 2016-2017 роках

Джерело: Побудовано авторами на основі даних Державної служби статистики [18].

Зміна сутності поняття «мінімальна заробітна плата», зокрема, відміна норми про те, що це плата за просту некваліфіковану працю, зумовила зміни у порядку формування єдиної тарифної сітки ЄТС. Якщо раніше тарифна ставка робітника першого розряду, яка є основою для формування тарифної сітки, повинна була встановлюватись у розмірі, що перевищує законодавчо встановлений розмір мінімальної заробітної плати, то тепер мінімальний посадовий оклад (тарифна ставка) встановлюється у розмірі, не меншому за прожитковий мінімум для працездатних осіб. Відбулось нівелювання диференціації посадових окладів відповідно до професійного рівня і «зрівнялівки» в оплаті праці працівників 1-11 тарифного розрядів. Тобто, розмір посадового окладу робітника першого тарифного розряду залишився удвічі нижчим від мінімального розміру заробітної плати, тим самим заниживши на 50 % і посадові оклади працівників вищих тарифних розрядів. Ця зміна є особливо болісною для працівників бюджетної сфери.

На нашу думку, зміна поняття «мінімальна заробітна плата» руйнує мотиваційну модель ЄТС. Відповідно до проекту Постанови про Основні напрями бюджетної політики на 2018-2020 роки, запропонованого урядом у червні 2017 р. [19], тенденція до знецінення кваліфікованої праці зберігатиметься й надалі. Як видно з табл. 1, розрив між мінімальною заробітною платою та базовим тарифним розрядом ЄТС залишається більшим аніж у два рази. При цьому закладені показники свідчать про знецінення у 2018 році мінімальної заробітної плати на 2,6 % (індекс інфляції за 2017-2018 роки становитиме 119%, а зростання мінімальної заробітної плати заплановано лише на 16,3%).

Табл. 1. Середній приріст мінімальної заробітної плати та базового тарифного розряду ЄТС

	Мінімальна ЗП		Базовий тарифний розряд ЄТС, грн (на 1 січня		Співвідношення між мін. Заробітною платою та Базовим тарифним розрядом ЄТС
	Абсолютне зростання, грн.	% приросту	Абсолютне зростання, грн.	% приросту	%
01.01.2018	3723	16,3	1762	10,1	47,32
01.01.2019	4173	12,1	1921	9,0	46,03
01.01.2020	4425	6,0	2073	7,9	46,84
Середній приріст		11,46		9,0	

Джерело: Складено авторами на основі законодавчих норм [19; 20].

Підвищення рівня мінімальної заробітної плати призвело до суттєвих змін на ринку низькокваліфікованої робочої сили, але так і не змінило рівень заробітної плати висококваліфікованих працівників, нарахування заробітної платні яких здійснюється відповідно до ЄТС, та фізичних осіб підприємців і тих, хто є найманими працівниками ФОП, так і залишивши частину заробітної плати в тіні.

Зауважимо також, що на момент підвищення мінімальної заробітної плати її розмір дещо перевищував 100 євро. За даними Європейської Комісії, навіть після підвищення мінімальна заробітна плата в Україні більш ніж вчетверо нижча аналогічного показника в Польщі, Хорватії, Словаччині, Угорщині та Чехії [21] (рис. 2).

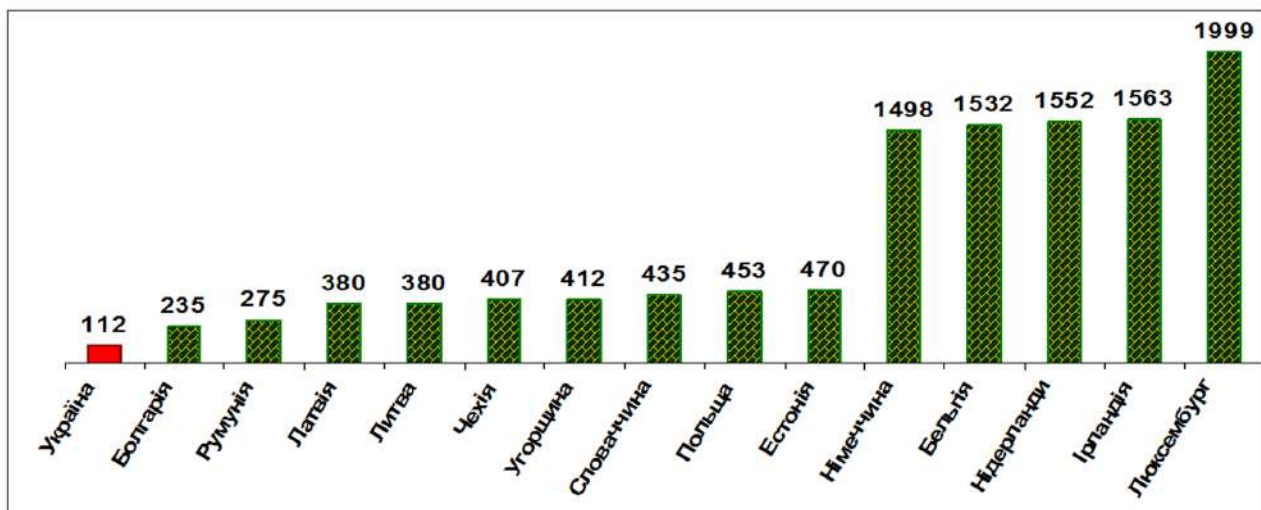

Рис.2. Рівень мінімальної заробітної плати в країнах Європи

Джерело: Побудовано на основі даних Європейської Комісії [21].

Залишається також проблемою оподаткування мінімальної заробітної плати, оскільки це суттєво занижує розмір отриманих доходів. Наприклад, під час нарахування заробітної плати у розмірі 3200 грн працівник отримає лише 2576 грн (18 % податок з доходів фізичних осіб і 1,5 % - військовий збір). Водночас, у більшості країн ЄС оподаткування заробітної плати мінімального розміру не здійснюється.

Мінімальна заробітна плата і макроекономічні показники

Аналіз даних Державної служби статистики України засвідчує, що:

- кількість зайнятого населення віком 15-70 років у II кварталі 2017 р. становила 16,4 млн. осіб, а кількість безробітних - 1,6 млн. осіб;
- рівень зайнятості населення віком 15-70 років становив 56,8%, що на 0,1 в.п. менше, ніж у II кварталі 2016 р., водночас серед населення працездатного віку цей показник збільшився на 0,4 в.п. і становив 65,1%.
- рівень безробіття серед економічно активного населення віком 15-70 років збільшився з 9,0% у II кварталі 2016 р. до 9,1% у II кварталі 2017 р. (рис. 3).

Наразі дані щодо кількості зайнятого населення та рівня безробіття, поки що є не показовими. Певні висновки щодо впливу підвищення рівня мінімальної заробітної плати на динаміку ринку праці можна буде зробити не раніше 2018 року.

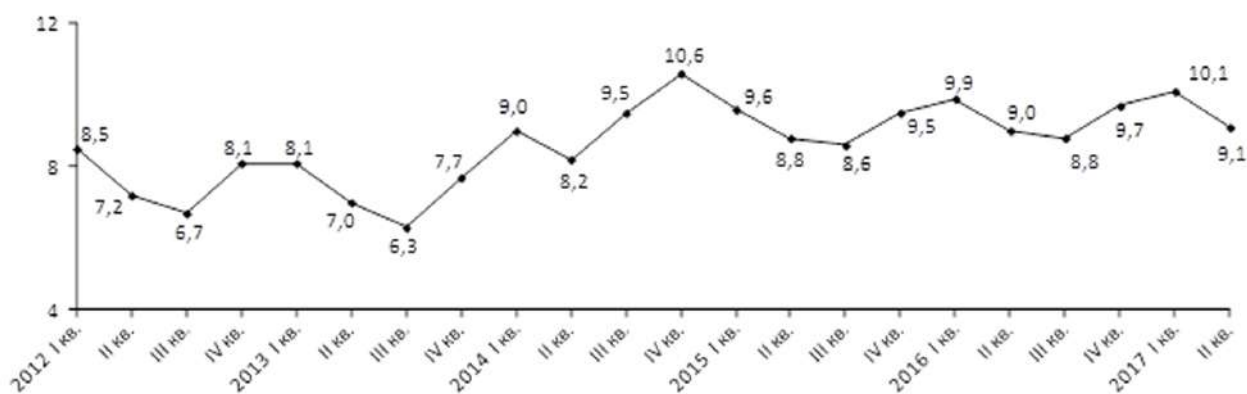

Рис. 3. Динаміка рівня безробіття населення віком 15-70 років (у % до економічно активного населення відповідного віку) у 2011-2017 роках

Джерело: Побудовано авторами на основі даних Державної служби статистики [22].

Низький розмір мінімальної заробітної плати в Україні порівняно з країнами Європейського Союзу, незважаючи на підвищення, посилює міграційні процеси (табл. 3). Беззаперечним лідером у видачі мультівіз стала Польща, дипломатичні представництва якої видали понад 426 тисяч багаторазових дозволів на перебування, тобто більше половини. За нею йдуть ще дві східноєвропейські країни - Угорщина (71 тисяча) та Литва (69,5 тисячі) [23]. Це опосередковано може свідчити про посилення міграційних настроїв, і зокрема трудової міграції.

Табл. 3. Динаміка використання шенгенських віз громадянами України у 2013-2016 роках

	2013	2014	2015	2016
Кількість використаних Шенгенських віз	1 535 407	1 351 757	1 188 357	1 363 347
В тому числі багаторазових віз	598 364	708 826	674 682	817 133
Співвідношення багаторазових віз до загальної кількості використаних віз	0,38971	0,524374	0,567744	0,599358

Джерело: Побудовано авторами на основі даних Європейської Комісії [23].

Підвищення мінімальної заробітної плати відбулось на тлі низьких темпів зростання ВВП і стало однією із причин інфляції (на кінець серпня 2017 р. - 16,2% за рік). За даними Державної служби статистики, реальний валовий внутрішній продукт (ВВП) у II кварталі 2017 р. порівняно з попереднім кварталом (з урахуванням сезонного фактору) збільшився на 0,6%, а порівняно з II кварталом 2016р. - на 2,3% [22] (рис.4).

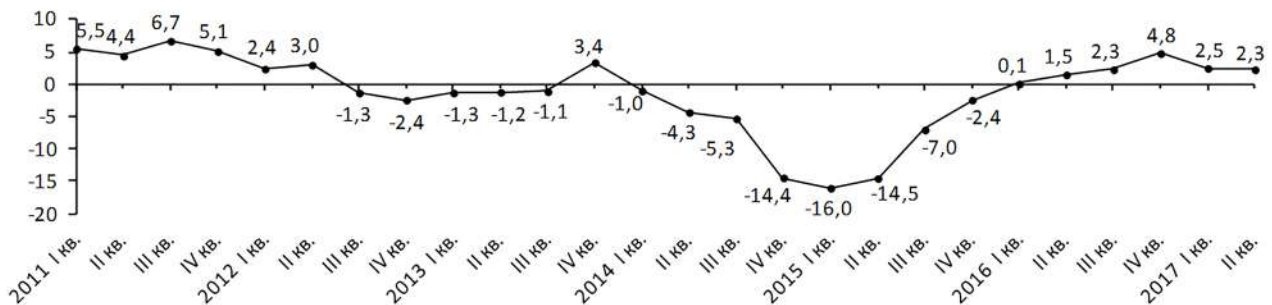

Рис.4. Динаміка реального ВВП у 2011-2017 роках (у % до відповідного кварталу попереднього року)

Джерело: Побудовано авторами на основі даних Державної служби статистики [22].

Обговорення результатів

За переконаннями експертів [14], підвищення мінімальної заробітної плати може призвести як до збільшення доходів, у першу чергу, некваліфікованих робітників, так і до збільшення безробітних серед цієї категорії населення. Поки що відсутні статистичні дані на підтвердження цієї гіпотези. Однак, вірогідність такого розвитку подій залишається високою.

Аналіз статистичних даних та документів дає підставити для виділення позитивних та негативних аспектів збільшення удвічі із січня 2017 р. мінімальної заробітної плати в Україні

Позитивні аспекти збільшення мінімальної заробітної плати

До позитивних аспектів можна віднести те, що підвищення заробітної плати до рівня не нижче мінімальної (за умови, якщо працівник працює на повну ставку) для робітників нижчих розрядів (документально таке підвищення оформлювалося окремим рядком у балансі «Доплата до мінімальної»), що певним чином стає одним із ключових елементів вирішення проблеми високого рівня бідності, у тому числі й серед працюючого населення. Це є важливим моментом як для найманих працівників, так і урядових програм боротьби з бідністю, зокрема тому, що відбулось збільшення кількості працівників бюджетної сфери, що отримують підвищену мінімальну заробітну плату.

З позиції держави позитивний ефект від збільшення мінімальної заробітної плати спостерігається й у тому, що зростають надходження від податку на доходи фізичних осіб.

Негативні аспекти збільшення мінімальної заробітної плати

Із зрівнялівкою тарифних розрядів мінімізується мотивація висококваліфікованих працівників, передусім бюджетної сфери, що отримують заробітну плату відповідно до ЄТС. Постає питання щодо перегляду або рівнів ЄТС, або запровадження нової системи розрахунку заробітної плати з урахування рівня кваліфікації найманого працівника. Це питання стане ще актуальнішим після набуття чинності законодавчих актів щодо регулювання рівня заробітної плати працівників системи охорони здоров'я та шкільної освіти, які залишили поза увагою, зокрема, працівників системи вищої освіти та інших галузей.

Зростання заробітної плати відбулося паралельно разом із підняттям тарифів на газ, електроенергію, опалення та водопостачання, що знівелювало для переважної більшості ефект збільшення доходу. За розра-

хунками Федерації професійних спілок України, розмір мінімальної заробітної плати у 2017 р., визначений відповідно до ст. 5 Конвенції МОП № 117 про основні цілі та норми соціальної політики [24], ратифікованою Україною в 2015 р., з урахуванням сімейної складової, витрат на освіту, охорону здоров'я, забезпечення житлом, податків та обов'язкових внесків, мав б становити 7053 грн.

Більше того зростання рівня мінімальної заробітної праці призведе до масового скорочення кількості та обсягів субсидій, наданих державою населенню при нарахуванні комунальних платежів. На момент написання статті це питання ще не набуло особливої гостроти, оскільки перерахунок субсидій буде здійснено у 2018 р. за результатами обрахунку доходів, отриманих у 2017 р.

За результатами дослідження Міжнародного Валютного Фонду, проведеного у країнах Центральної та Східної Європи, існує обернено пропорційна залежність між підвищенням мінімальної заробітної плати та рівнем безробіття в країні. Кожне підвищення мінімальної заробітної плати на 10 % обумовлює зростання безробіття на 0,4 % [25]. За цією залежністю в Україні варто очікувати збільшення безробіття на 8 %, тобто до 9,9 %. Майже таким є прогноз Національного банку України: зайнятість скоротиться на 5 в. п. порівняно з 2016 р., що відповідатиме 10 % рівню безробіття (за методологією МОП) [14]. Наразі статистичні дані 2017 р. поки не виявили таких змін, але вони цілком вірогідні.

Наступні кроки

На думку Федерації професійних спілок України [26], наступними етапами подальшого руху держави в регулюванні оплати праці мають бути забезпечення умов для створення сучасних високотехнологічних робочих місць з гідною оплатою та безпечними умовами праці; ратифікація п. 1 ст. 4 та ст. 25 Європейської соціальної хартії (переглянутої) [27] та частини III Конвенції МОП № 173 [28]; забезпечення легалізації трудових відносин та заробітних плат; перегляд змісту мінімальної заробітної плати; удосконалення Єдиної тарифної сітки, зокрема, через зменшення кількості тарифних розрядів з одночасним збільшенням коефіцієнтного діапазону; посилення колективно-договірного регулювання в оплаті праці (тариф працівника I розряду, галузеві стандарти, регіональні коефіцієнти); зменшення необґрунтованої диференціації в оплаті праці; зміна параметрів розрахунку індексації заробітної плати; усунення нерівності в підходах до оподаткування заробітної плати та доходів бізнесу тощо.

Висновки

З 2017 р. в Україні відбулось суттєве підвищення мінімальної заробітної плати. Проведений аналіз засвідчує, що ця дія мала певні переваги для державних програм боротьби з бідністю та стимулювала зростання надходжень до державного бюджету. Проте наслідки реформи оплати праці, проведеної в Україні видаються нам неоднозначними з точки зору їх позитивного впливу на кінцевого реципієнта - людину праці.

Аналіз макроекономічних показників доводить, що підвищення мінімальної заробітної плати призвело до того, що співвідношення мінімальної заробітної плати до середньої сягнуло в 2017 р. приблизно 45%. Однак розмір мінімальної заробітної плати залишається низьким порівняно з іншими країнами Європи і дорівнює близько 100 євро на місяць. При цьому відбулось руйнування мотивації до праці висококваліфікованих працівників у тих організаціях, які прив'язані до ЄТС, і відсутня мотивація бізнесу до виведення зарплати із «тіні».

Державне регулювання мінімальної заробітної плати не дало очікуваного ефекту для населення, оскільки одночасно відбулося зростання комунальних тарифів, девальвація гривні й повільне зростання доволі низького ВВП.

Економічні та соціальні наслідки впровадження нового розміру мінімальної заробітної плати в Україні стануть більш очевидними, починаючи з 2018 р., коли відбудеться перерахунок житлових субсидій і виявиться динаміка реального безробіття.

Подальші зміни державного регулювання оплати праці мають бути спрямовані передовсім на легалізацію трудових відносин, удосконалення Єдиної тарифної сітки; посилення колективно-договірного регулювання в оплаті праці тощо.

Перелік літератури та джерел інформації

1. Буяшенко В. В., Кобзиста О.О., Ткаченко Я.С. Гідна праця: політика зайнятості та оплати праці (Аналітичний матеріал за результатами дослідження «Посилення внеску профспілок у забезпечення гідної праці в Україні») // Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму. 2016. № 1-2. С. 9-24.
2. Рекомендація МОП щодо встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються, № 135 від 3.6.1970 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/993_252 (дата звернення 5.09.2017 р.).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 06.12.2016 № 1774-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1774-19> (дата звернення 5.09.2017 р.).
4. Про Державний бюджет України на 2017 рік: Закон України від 21.12.2016 № 1801-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1801-19> (дата звернення 5.09.2017 р.).
5. Виконання вимог профспілок із захисту прав і інтересів працюючих та пріоритетні завдання на 2017 р.: Постанова Ради ФПУ № Р-3-2 від 25.04.2017 р. URL: <http://bit.ly/2iCjJFs> (дата звернення 5.09.2017 р.).
6. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році: Закон України від 24.12.2015 р. № 909-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/909-19> (дата звернення 3.09.2017 р.).
7. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення 5.09.2017 р.).
8. Либанова Э. Государству выгодна дорогая рабочая сила // Бизнес. 2007. № 43. С. 22-24.
9. Мельниченко О. А., Гулій Р. М. Мінімальна заробітна плата як засіб державного регулювання трудових доходів населення // Публічне адміністрування: теорія та практика. 2013. Вип. 1. URL http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2013_1_7 (дата звернення 30.08.2017 р.).
10. Ткаченко Л. Г. Міжрегіональна диференціація заробітної плати: чинники та напрями регулювання // Регіональна економіка. 2009. № 3. С. 159-168.
11. Гідна праця: імперативи, українські реалії, механізми забезпечення / За ред. А. М. Колота. Київ: КНЕУ, 2017. 500 с.
12. Попівняк Р. Б. Аналіз співвідношення мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму // Інноваційна економіка. 2011. № 3. С. 266-269.
13. Синяєва Л. В. Проблеми регулювання оплати праці та шляхи їх вирішення в Україні // Регіональна економіка. 2009. № 1. С. 171-177.
14. Лопушняк Г. С. Мінімальна заробітна плата: практика України та досвід країн Європейського Союзу // Демографія та соціальна економіка. 2017. № 1. С. 132-144.
15. Лопушняк Г.С., Корелеська Є. Соціальні аспекти розвитку України // Финансы, учет, банки: 36. наук. пр. ДонНУ ім. В. Стуса. 2016. С. 21-33.
16. Коваленко І. Ф., Колотуха С. М. Мінімальна заробітна плата як елемент державного регулювання соціально-трудових відносин // Імперативи та інноваційні механізми забезпечення гідної праці в умовах становлення нової економіки : зб. тез доп. учасників Міжнар. наук.-практ. конф., 25-26 квіт. 2017 р. / А.М.Колот (голова редкол.). Київ : КНЕУ, 2017. С. 188-191.
17. Соболева І.В., Лобань К.Б. Стан та перспектива обліку розрахунків з оплати праці та нарахування ЄСВ на підприємстві // Молодий вчений. 2017. № 6 (46). С. 498-501.
18. Доходи і витрати населення / Державний комітет статистики України. URL: <http://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 10.09.2017).
19. Основні напрями бюджетної політики на 2018-2020 роки: проект Постанови Верховної Ради України № 6591 від 15.06.2017. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62047 (дата звернення 10.09.2017)
20. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 06.12.2016 р. № 1774-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1774-19> (дата звернення 10.09.2017).
21. Minimum_wages, January 2008 and 2017 / European Commission. URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Minimum_wages_January_2008_and_2017_YB17_1.png#file (дата звернення 12.09.2017).
22. Основні показники соціально-економічного розвитку України / Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 10.09.2017).
23. Visa-policy / European Commission. URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/visa-policy_en#stats (дата звернення 12.09.2017).
24. Про основні цілі та норми соціальної політики Конвенція МОП № 117 від 1962 р URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/993_016 (дата звернення 10.09.2017).

25. Cross-Country Report on Minimum Wages: Selected Issues: IMF Country Report No. 16/151, 2016 / International Monetary Fund. URL: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr16161.pdf> (дата звернення 05.02.2017).
26. Основні напрями Стратегії подальшого реформування оплати праці в Україні: Постанова Президії ФПУ від 22.06.2017 № П-9-6.
27. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 1996 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (дата звернення 10.09.2017).
28. Про захист вимог працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця: Конвенція МОП № 173 від 1992 р URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/993_286 (дата звернення 10.09.2017).

References

1. Buiashenko, V. V., Kobzysta, O. O., Tkachenko, Y.S. (2016). *Hidna pratsya: polityka zaynyatosti ta oplaty pratsi* (Analytical material za rezul'tatamy doslidzhennya «Posylennya vnesku profspilok u zabezpechennya hidnoyi pratsi v Ukraini») [Decent work: employment policy and wages (Analytical material based on the study "Increasing the contribution of trade unions to decent work in Ukraine")]. *Visnyk Akademiyi pratsi, sotsial'nykh vidnosyn i turyzmu*, 1-2, 9-24.
2. International Labour Organisation (1970). *ILO Recommendation on the Establishment of Minimum Wage with Special Emphasis on Developing Countries*, No. 135. Retrieved from: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/993_252.
3. Verkhovna Rada of Ukraine (2016). *Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy*: Zakon Ukrainy vid 06.12.2016 № 1774-VIII [On amendments to certain legislative acts of Ukraine: Law of Ukraine dated 06.12.2016 № 1774-VIII]. Retrieved from: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/>.
4. Verkhovna Rada of Ukraine (2016). *Pro Derzhavnyy byudzheth Ukrainy na 2017 rik*: Zakon Ukrainy vid 21.12.2016 № 1801-VII About the State Budget of Ukraine for 2017: Law of Ukraine dated December 21, 2016 No. 1801-VIII. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1801-19>.
5. Federation of Trade Unions of Ukraine (2017). *Vykonannya vymoh profspilok iz zakhystu prav i interesiv pratsyuyuchykh ta priorytetni zavdannya na 2017 r.*: Postanova Rady FPU № R-3-2 vid 25.04 2017 r. [Implementation of the requirements of trade unions in protecting the rights and interests of workers and priority tasks for 2017: Resolution of the Council of FPU No. P-3-2 from 25.04 2017]. Retrieved from: <http://bit.ly/2iCjJFs>.
6. Verkhovna Rada of Ukraine (2016). *Pro vnesennya zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zabezpechennya zbalansovanosti byudzhethnykh nadkhodzen' u 2016 rotsi*: Zakon Ukrainy vid 24.12.2015 r. № 909-VIII [On amendments to the Tax Code of Ukraine and certain legislative acts of Ukraine on ensuring the balance of budget revenues in 2016: Law of Ukraine dated December 24, 2015 No. 909-VIII.]. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/909-1>.
7. Verkhovna Rada of Ukraine (1971). *Kodeks zakoniv pro pratsyu Ukrainy* vid 10.12.1971 r. № 322-VIII [The Code of Labor Laws of Ukraine of December 10, 1971, No. 322-VIII.]. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
8. Libanova, E. (2007). *Hosudarstvu vyhodna dorohaya rabochaya syla* [The state is benefited from the expensive labor force]. *Byznes*, 43, 22-24.
9. Mel'nychenko, O. A., Huli, R. M. (2013). *Minimal'na zarobitna plata yak zasib derzhavnoho rehulyuvannya trudovykh dokhodiv naselennya* [Minimum wage as a means of state regulation of labor income of the population]. *Publichne administruvannya: teoriya ta praktyka*, 1. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2013_1_7.
10. Tkachenko, L. H. (2009). *Mizhrehional'na dyferentsiatsiya zarobitnoyi platy: chynnyky ta napryamy rehulyuvannya* [Interregional Wage Differentiation: Factors and Directions of Regulation]. *Rehional'na ekonomika*, 3, 159-168.
11. Kolot, A.M., ed. (2017). *Hidna pratsya: imperatyvy, ukrayins'ki realiyi, mekhanizmy zabezpechennya* [Decent work: imperatives, Ukrainian realities, security mechanisms]. Kyiv; KNEU.
12. Popivnyak, R. B. (2011). *Analiz spivvidnoshennya minimal'noyi zarobitnoyi platy ta prozhytkovoho minimumu* [Analysis of the ratio of minimum wage and subsistence level]. *Innovatsiyna ekonomika*, 3, 266-269.
13. Synyayeva, L. V. (2009). *Problemy rehulyuvannya oplaty pratsi ta shlyakhy yikh vyrishennya v Ukraini* [Problems of regulation of wages and ways of their solution in Ukraine]. *Rehional'na ekonomika*, 1, 171-177.
14. Lopushnyak, H. S. (2017). *Minimal'na zarobitna plata: praktyka Ukrainy ta dosvid krayin Yevropeys'koho Soyuzu* [Minimum wage: Ukrainian practice and experience of European Union countries]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika*, 1, 132-144.
15. Lopushnyak, H.S., Koreles'ka, Y. (2016). *Sotsial'ni aspekty rozvytku Ukrainy* [Social aspects of Ukraine's development]. *Fynansy, uchet, banky: Zb. nauk. pr. DonNU im. V. Stusa*, 21-33.
16. Kovalenko, I. F., Kolotukha, S. M. (2017). *Minimal'na zarobitna plata yak element derzhavnoho rehulyuvannya sotsial'no-trudovykh vidnosyn* [Minimum wage as an element of state regulation of social and labor relations]

- (pp. 188-191). *Imperatyvy ta innovatsiyni mekhanizmy zabezpechennya hidnoyi pratsi v umovakh stanovlennya novoyi ekonomiky* : zb. tez dop. uchasnykiv Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 25-26 kvit. 2017 r. Kyiv : KNEU.
17. Soboleva, I.V, Loban, K. B.(2017). Stan ta perspektyva obliku rozrakhunkiv z oplaty pratsi ta narakhuvannya YESV na pidpryyemstvi [Status and prospect of accounting for payroll and payroll calculations at the enterprise]. *Molodyy vchenyy*, 6 (46), 498-501.
 18. State Statistics Committee of Ukraine (2017). *Dokhody i vytraty naseleennya* [Income and expenditure of the population]. Retrieved from: <http://ukrstat.gov.ua>.
 19. Verkhovna Rada of Ukraine (2017). *Osnovni napryamy byudzhetnoyi polityky na 2018-2020 roky: projekt Postanovy Verkhovnoyi Rady Ukrayiny № 6591 vid 15.06.2017* [The main directions of fiscal policy for 2018-2020: Draft Resolution No. 6591 dated June 15, 2017]. Retrieved from: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62047.
 20. Verkhovna Rada of Ukraine (2016). *Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 06.12.2016 r. № 1774-VIII* [On amendments to certain legislative acts of Ukraine: Law of Ukraine dated 06.12.2016 № 1774-VIII]. Retrieved from: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1774-19>.
 21. European Commission (2017). *Minimum wages, January 2008 and 2017*. Retrieved from: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Minimum_wages,_January_2008_and_2017_YB17_1.png#file.
 22. State Statistics Committee of Ukraine (2017). *Osnovni pokaznyky sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku Ukrayiny* [Key indicators of socio-economic development of Ukraine]. Retrieved from: <http://ukrstat.gov.ua>.
 23. European Commission (2017). *Visa-policy*. Retrieved from: https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/visa-policy_en#stats.
 24. International Labour Organisation (1962). *ILO Convention about the main goals and norms of social policy*, No. 117. Retrieved from: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/993_016.
 25. International Monetary Fund (2016). *Cross-Country Report on Minimum Wages: Selected Issues: IMF Country Report No. 16/151*. Retrieved from: http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr_16161.pdf.
 26. Federation of Trade Unions of Ukraine (2017). *Osnovni napryamy Stratehiyi podal'sho reformuvannya oplaty pratsi v Ukrayini*: Postanova Prezydiyi FPU vid 22.06.2017 № P-9-6 [The main directions of the Strategy for further reformation of wages in Ukraine: Resolution of the Presidium of the FPU dated June 22, 2017 No. P-9-6].
 27. Council of Europe (1996). *European Social Charter (revised)*. Retrieved from: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_062.
 28. International Labour Organisation (1962). *On Protection of Employee Claims in the Case of Employer Insolvency: ILO Convention No. 173*. Retrieved from: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/993_286.

Вивчення економічних відносин та державного управління

УДК 351.851(477)

НЕДЕРЖАВНІ ВИЩІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ І ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ОСВІТИ В УКРАЇНІ

NON-STATE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS AND STATE EDUCATIONAL POLICY IN UKRAINE

Вікторія Буяшенко

Докт. філософ.наук, професор, ректор Академії праці, соціальних відносин і туризму

Victoriia Buiashenko

Dr. in Philosophy, Professor and Chancellor Academy of Labour, Social Relations and Tourism

 orcid.org/0000-0002-5585-2038

 rector@socosvita.kiev.ua

Анотація

На основі аналізу нормативно-правових актів та рефлексії власного досвіду у статті визначено ключові характеристики чинної державної політики щодо недержавних вищих навчальних закладів (ВНЗ) в Україні. Доведено дискримінаційне ставлення до недержавних ВНЗ, які не мають змоги отримувати державне замовлення, брати участь у конкурсах науковців, позбавлені пільг з оподаткування тощо. Чинна державна політика фактично розглядає вищу освіту, здобуту у недержавних ВНЗ, як благо приватне, а не суспільне, що суперечить сучасним уявленням про те, що освіта належить до суспільних благ.

У статті окреслено переваги недержавних ВНЗ у підготовці кадрів для мінливих ринків праці та надано рекомендації щодо корекції державної політики освіти.

Ключові слова:

вищі навчальні заклади, суспільне благо, приватне благо, суспільство знання.

Key words:

higher educational establishments, public good, private good, society of knowledge.

Abstract

According to data released in 2017, in Ukraine there are over 80 private institutions, universities and academies with more than 100 thousand students and almost 10 thousand academics. Based on the analysis of normative legal acts and the reflection of own experience, the key characteristics of the current state policy concerning non-state higher educational institutions (HEIs) in Ukraine are determined in the paper.

The Law of Ukraine on Higher Education (2014) proclaims the equal rights of state and non-state higher educational institutions. However, analysis demonstrates that the state policy of education is aimed at supporting exclusively state-owned institutions of higher education. The study proves the discriminatory attitude towards non-state higher educational establishments, which are not able to receive a state order for training students, to participate in competitions of scientists for state funding aimed to support research, to have exemptions from taxation, etc. At the same time, the modern system of higher education has already introduced a more modern approach "money goes after a student" that allows non-state higher educational institutions to compete for state funding for teaching a few specific and quite narrow groups of students (persons over 45 and students with disabilities).

The current state policy actually regards higher education acquired in non-state higher education institutions as a private good, but not as a public one, contradicting contemporary notions of the society of knowledge that education is a public good.

The paper outlines the advantages of non-state higher educational institutions in training personnel for changing labor markets and provides recommendations for revisions of the state education policy. It looks relevant to introduce personal educational vouchers ("money goes for a student") instead of placing government orders exclusively in state and municipal educational institutions; creation of equal conditions for use of land plots, buildings, equipment for state and non-state higher educational establishments; granting of credit loans to non-state higher educational institutions and their students; stimulating the development of research programs in non-state universities.

Інформація про рукопис

Надійшов до редакції:
6.07.2017

Рецензований: 15.07.2017

Подано доопрацьовану
версію: 28.08.2017

Прийнятий до друку:
1.10.2017

Вступ

В освітньому просторі вищої освіти України недержавні вищі навчальні заклади (далі в тексті - ВНЗ) з'являються на початку 1990-х років. Їх поява у системі вищої освіти України свідчила про докорінні зміни, і була однією з перших істотних новацій у державі після проголошення її суверенітету. На початок 2010-2011 навчального року в країні діяло 187 ліцензованих вищих навчальних закладів приватної форми власності (ВНЗ ПФВ), з них 43 - університети, 9 - академій, 71 - інститут, 64 - коледжі, технікуми, училища [1]. За даними, оприлюдненими у 2017 р., у 80 приватних інститутах, університетах та академіях навчається понад 100 тисяч студентів і працює майже 10 тисяч викладачів [2].

В українському науковому освітологічному дискурсі питання розвитку недержавних ВНЗ обговорюються нечасто. Можна знайти поодинокі дослідження, що розкривають сутність приватної (недержавної) вищої освіти, особливості функціонування недержавних ВНЗ. З-поміж таких досліджень відзначимо напрацювання В. Астахова [3], В. Журавського [4], В. Огаренка [5], О. Сидоренка [6] та ін. А от у численних наукових працях з державної політики вищої освіти (див. як приклад роботи М. Баран [7], Д. Дзвінчука [8], М. Карапетян [9], І. Сікорської [10] та ін.) уваги недержавним ВНЗ майже не приділено, хоча й ведеться мова про диверсифікацію джерел фінансування вищої освіти.

У 2014 році з ухваленням Закону України «Про вищу освіту» [11] актуалізуються суспільні та наукові дискусії щодо ролі, функцій, можливостей та обмежень функціонування недержавних ВНЗ. Ця стаття запрошує до обговорення місця недержавних ВНЗ у темпоральному просторі реформування вищої освіти України та того, якою є сучасна державна освітня політика відносно недержавних ВНЗ.

Аналіз останніх публікацій та досліджень

Розуміння сутності недержавної вищої освіти та її регулювання з боку держави можливе тільки з огляду на загальні дискусії в освітології щодо місця та ролі університетів у суспільстві. Ці дискусії мають різні виміри - соціальний, інституційний, структурний тощо.

Представники соціального виміру дискусій щодо освіти зосереджують свою увагу на трансформаційних змінах сучасного суспільства і тих викликах, які постають перед освітою сьогодення в зв'язку з цим. Так, М. Ватковська аналізує нову парадигму розуміння суспільства та завдання освіти. Авторка вважає, що «осмислення сутності феномена освіти в умовах трансформаційних змін суспільства має базуватися на концептуально-філософських засадах, в яких розкривається сутність сучасних суспільних змін та дається відповідь на запитання про те, якою має бути освіта в цілому» [12, с. 7]. У роботі подано розгорнуту характеристику «суспільства знання» та його основних параметрів, які варто враховувати у процесі реформування освіти в Україні. Головна вимога «суспільства знання» до людини - потреба постійного самовдосконалення, щоб відчувати себе впевнено у швидкозмінному світі. Ось чому, на думку дослідниці, «освіта стає одним з засобів досягнення будь-яких значимих цілей, що дає можливість використовувати освіту як засіб розширення і реалізації життєвого потенціалу» [12, с. 6]. «Суспільство знання» заохочує дотримання прав людини, рівні можливості та універсальний доступ для всіх у створенні знань.

Дослідження, що спираються на інституційну парадигму, розглядають різнопланові аспекти: від впливу держави як соціального інституту на інститут освіти до визначення ролі університету як соціального інституту в життєдіяльності соціуму.

М. Денисенко і С. Бреус [13] піднімають у своїх розвідках проблему взаємозв'язку якості освіти з державним регулюванням сфери освіти, потребами роботодавців і можливостями ВНЗ України. Автори виділяють дві групи чинників, що зумовлюють погіршення якості вищої освіти в Україні: «внутрішні (пов'язані з викривленим сприйняттям і впровадженням ВНЗ положень кредитно-модульної системи, що не сприяють підвищенню рівня знань студентів) і зовнішні (пов'язані з впливом держави на систему освіти)» [13, с. 19]. З-поміж проблем державного регулювання сфери освіти, автори відзначають такі, як: номінальна автономія українських ВНЗ, низькі обсяги фінансування з державного бюджету, незадовільний стан науково-дослідної діяльності ВНЗ на сучасному етапі, низький рівень інноваційності освіти.

Детальний аналіз впливу цих чинників міститься у звіті «Реформа вищої освіти: реалізація профільного закону в 2014-2016 рр.», підготовленому Є. Ніколаєвим та О. Длугопольським [14]. Автори дослідили фінансування вищої освіти, гарантування належної якості вищої освіти, розвиток академічної автономії, забезпечення доступу до вищої освіти, процес інтеграції України до європейського освітнього і дослідницького простору та підготували рекомендації для подальшої державної політики щодо вищої освіти. На особливу увагу заслуговують рекомендації щодо проблем української вищої школи, що залишаються поза увагою державної освітньої політики: епідемія плагіату, репутаційний капітал ВНЗ, корумпованість окремих ланок вищої освіти, низька оплата праці науково-педагогічних працівників, масовізація вищої освіти.

С. Курбатов у монографії «Феномен університету в контексті часових та просторових викликів» [15] розглядає інституційні трансформації ВНЗ. Автор зазначає, що «...сьогодні більшість європейських і світових університетів є національними інституціями, що є продовженням місії служіння державі, властивої для епохи раннього модерну, причому державі як вільній, так і тоталітарній» [15, с. 94]. Головна місія університету як соціальної інституції - поширення наявних знань та виробництво нових знань. Університет як соціальний інститут має свою внутрішню логіку розвитку, яка визначає його сутність в той чи інший час. Таке розуміння університету дає підстави досліднику для застосування поняття темпоральності як вихідного для вивчення його основної місії [15, с. 55-93]. С. Курбатов вважає, що навчання становить фундаментальну компонен-

ту університетської місії сучасності в той час як головний акцент в діяльності університетів переноситься на науково-дослідну складову. Зауважимо, що до суттєвих змін університетського середовища сучасності дослідник відносить масовий характер університетської освіти та її комерціалізацію [15, с. 98].

Л. Горбунова у монографії «Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії практики» [16] описує структурні зміни, що відбулися у вищій освіті в добу глобальних трансформацій і появу нового суб'єкта освіти - дорослих. На думку авторки, освіта для дорослих стає ключовою ланкою сучасної вищої освіти і вимагає впровадження у освітній процес принципово нових освітніх парадигм, пов'язаних з конкретними проектами нового мислення: «планетарного мислення», «складного мислення», «мислення у складності», «постметафізичного мислення» [16, с. 8]. Дослідниця вважає, що старі концепції вже не відповідають викликам сучасності, особливо коли мова йде про освіту для дорослих, де в центрі уваги має бути індивід як цілісна конкретна людина «в умовах складності і плинності світу» [16, с.9].

Деякі дослідження розглядають освіту як суспільне благо. В «суспільстві знання» ВНЗ змінює свої соціальні ролі і функції, стає не тільки соціальним інститутом, покликаним задовольнити потреби суспільства в знанні, а й набуває світоглядного значення, перестає бути «комерційним проектом». Основу вищої освіти в «суспільстві знання» утворюють такі орієнтири як «знання», «інновації», «дослідження», «професійний вишкіл», «ціложиттєве навчання». Відтак «...зовнішній ефект наданих послуг, що розглядаються як суспільне благо, багатогранний, має віддалені соціально-економічні наслідки й не піддається безпосередньому грошовому вираженню» [17]. Благо, яке безпосередньо або опосередковано, споживається усіма представниками соціуму незалежно від того, платять вони за нього чи ні. Головна функція держави, як соціальної інституції, полягає у рівному доступі щодо забезпечення суспільного блага, врахуванні суспільного інтересу, створенні сприятливих умов для участі кожного громадянина, відповідно до його здібностей, у процесі споживання цього блага.

У науковому дискурсі сформувалось кілька підходів до розгляду вищої освіти як блага. Одні дослідники вважають, що освіта, яку здобувають студенти у вітчизняних ВНЗ, уже давно перестала сприйматись як суспільне благо, яке може забезпечити краще майбутнє, навіть якщо студенти вчаться на «бюджетних місцях» [18, с. 117]. У той час, як В. Сафонова [17] наголошує на тому, що у вітчизняній науці мало уваги приділяють таким аспектам економіки вищої школи, як зовнішні ефекти розвитку вищої освіти, місце вищої освіти у теорії суспільного блага, діяльність некомерційних організацій.

Закордонні вчені наполягають на тому, що «...освіта забезпечує великі переваги й усьому суспільству, наприклад, економіка загалом виграє від наявності більш універсальної й більш продуктивної робочої сили, з одного боку, і менших витрат на запобігання злочинності, на нагляд за дотриманням законів і на благодійні програми - з іншого» [19, с. 98]. А на пострадянському просторі науковці визначають освітні послуги як «змішані» суспільні блага [20, с. 11-12] і стверджують, що двоїста економічна природа послуг освіти зумовлює необхідність існування суспільного й приватного секторів у вищій школі.

Наразі становлення освіти у країнах Європи з самого початку відбувалося як суспільне благо з довгостроковим генераційним ефектом, а двоїста економічна природа послуг освіти зумовлює необхідність існування суспільного й приватного секторів у вищій школі, а економічний механізм вищої освіти поєднує принципи державного й ринкового регулювання. Це знаходить відображення у формуванні бюджету вищих навчальних закладів за рахунок як приватних, так і суспільних джерел фінансування, незалежно від належності ВНЗ до приватного або державного сектору.

В Україні тяглість наукових і суспільних дискусій щодо ролі та змісту освіти на тлі браку дієвих реформ у цій галузі, зумовлених інституційно-правовою казуїстикою, призводять до втрати часу, хронологічної та змістовної розбалансованості дій держави та запитів суспільного розвитку, а головне до розчарування науково-педагогічної спільноти й формального ставлення до навчання студентства. І ці проблеми видаються спільними як для державних ВНЗ, так і недержавних. Проте останні опинились перед низкою специфічних проблем, зумовлених ухваленням у 2014-2015 роках нового законодавства про освіту [11] та науково-технічну діяльність [21] та продовженням попередніх практик дискримінаційного ставлення до приватних ВНЗ. Тому, віддаючи належне внеску різних дослідників у розуміння освітніх трансформаційних процесів, варто звернути увагу на роль недержавних ВНЗ у процесі творення «змішаного» суспільного блага - забезпечення

якісної освіти в Україні - в темпоральному просторі сучасного процесу реформування вищої освіти, зумовленого формуванням нової парадигми розуміння суспільства та формуванням репутаційного капіталу ВНЗ недержавної форми власності.

Методологія роботи

Дослідження ґрунтується на аналізі нормативно-правових документів 2014-2017 років щодо регламентації діяльності ВНЗ в Україні, а також різного ґатунку рекомендаційних листів та розпоряджень Міністерства освіти і науки України¹. Рефлексія власного досвіду як керівника вищого навчального закладу недержавної форми власності також має місце. Ця стаття є продовженням тез виступу на науковій конференції «Цілі сталого розвитку: глобальні та національні виміри» [22].

Ключове дослідницьке питання - які можливості та обмеження має недержавний ВНЗ у контексті реформування вищої освіти в Україні з огляду на державну політику освіти. Зважаючи на панораму сучасних трансформаційних процесів в українському суспільстві, зумовлених процесом формуванням нової парадигми розуміння суспільного розвитку, наслідки державного регулювання діяльності ВНЗ розглядаються з різних позицій (соціально-філософської, соціологічної, економічної, управлінської).

Результати дослідження

Закон України «Про вищу освіту» (2014 р.) [11] задав нові правові координати для здійснення довгоочікуваних змін. У процесі обговорення проекту цього законодавчого акту науково-педагогічна спільнота ВНЗ недержавної форми власності очікувала рівних правил гри для усіх суб'єктів ринку освітніх послуг, оскільки усвідомлювала, що Україна потребує докорінних і системних реформ, які не тільки наблизили б нас до європейських засад вищої школи й академічних стандартів, а й стали б прикладом довгоочікуваної модернізації нашого суспільного життя. Елементами такої реформи мали б стати удосконалення системи зовнішнього незалежного оцінювання, якості знань школярів при вступі до ВНЗ України, рівний доступ до державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою, розв'язання фінансової проблеми української вищої школи, надання ширшої реальної автономії українським вишам, створення конкурентного освітнього та дослідницького простору для державних та недержавних вишів, акцент на якісних критеріях оцінки діяльності вищих навчальних закладів та їх інтеграції в освітній європейський простір.

Якими ж є реалії для недержавних ВНЗ впровадження норм закону, покликаного створити ґрунт для реформи вищої школи в Україні?

“Державне замовлення” чи “гроші ходять студентом”?

Статтями 44 та 72 Закону України «Про вищу освіту» [11] передбачено однаковий доступ до державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою для вишів державної, комунальної та недержавної форми власності. Законом виразно встановлено, що абітурієнти самі повинні обрати ті виші, у яких би вони хотіли б здобути вищу освіту за державні кошти. Рівність прав вишів додатково підтверджується 32 статтею цього закону.

Однак досвід імплементації цього закону засвідчує, що ці законодавчі норми залишились лише деклараціями та гаслами передвиборчих програм політиків. Як і раніше, недержавним ВНЗ не дозволено брати участь у конкурсі при розподілі державного замовлення у сфері вищої освіти. Продовжує діяти норма Постанови Кабінету Міністрів від 2013, згідно із якою “виконавцями державного замовлення можуть бути вищі, професійно-технічні навчальні заклади, заклади післядипломної освіти, наукові установи державної та комунальної форми власності” [23]. Такий підхід зумовлює дискримінацію ВНЗ приватної форми власності, невинувато обмежує їхню конкурентоспроможність на ринку освітніх послуг і порушує права громадян, які навчаються та працюють у приватних ВНЗ.

¹ Дослідницька робота виконана до ухвалення Закону України “Про освіту” (2017 р.).

Зауважимо, що державна політика освіти, спрямована на підтримку винятково ВНЗ державної форми власності, ще не є гарантом якості освітніх послуг, які вони надають. Жорсткий зв'язок між параметрами «розмір державного фінансування ВНЗ - кількість його студентів - кількість його викладачів» породжує орієнтацію ВНЗ на кількісні показники діяльності на шкоду якості освіти [14, с.10]. Попри те, що у лютому 2016 р. ВНЗ отримали можливість відраховувати до 20% студентів без скорочення штатної чисельності викладачів, державні ВНЗ поки не дуже охоче користуються цим важелем, оскільки відрахування неуспішних студентів (особливо студентів-контрактників) означатиме втрату університетами їхньої плати за навчання. Практично до 85% коштів ВНЗ України отримують завдяки наявній кількості студентів, від яких напряму залежить й кількість ставок професорсько-викладацького складу, то відрахування студентів за неуспішність стає практично неможливим. В таких умовах розвивається академічна недоброчесність, оскільки інтереси у «кількості» вищої освіти домінують над інтересами у її якості («продаж дипломів», «продаж наукових ступенів») [14, с.12].

Державна політика освіти також сприяє певному споживацькому ставленню до здобуття освіти. Так, Державний бюджет України несе високі видатки на виплату стипендій у державних ВНЗ, але ці стипендії недостатньою мірою сприяють доступу до вищої освіти та не заохочують до якісного навчання. Логічно зрозумілою була б позиція держави щодо стипендій, якщо вони виплачувалися б тим студентам, які вступали на спеціальності держзамовлення незалежно від форми власності ВНЗ, зумовлені потребами сучасного ринку праці з наступним відпрацюванням певного терміну за державним направленням, або талановитої молоді, яка є переможцями чи учасниками міжнародних проектів чи фахових олімпіад. Наразі зараз студенти-контрактники не можуть одержати стипендіальне заохочення навіть за умови відмінного навчання.

Прикметно, що у сучасній системі вищої освіти все ж таки частково впроваджений більш сучасний підхід - «гроші ходять за студентом». Він стосується осіб старших 45 років, які здобувають освіту за рахунок коштів Державного фонду зайнятості. Такі особи отримують у Державній службі зайнятості ваучер на навчання на фіксовану суму й самостійно вирішують, у якому навчальному закладі вони здобуватимуть освіту [24]. Недержавні ВНЗ демонструють успішний приклад реалізації ваучерних програм [25]. Ще одна можливість для недержавного ВНЗ отримати державне фінансування - це навчання людей з інвалідністю за рахунок коштів Державного фонду соціального захисту інвалідів [26]. Ці винятки з правил, які стосуються незначної кількості здобувачів освіти, підтверджують те, що систему «державного замовлення», успадковану з радянських часів та неринкових відносин, слід було б докорінно переглянути й надати абітурієнтам право, підкріплене відповідним фінансуванням з боку держави, вибору ВНЗ незалежно від форми власності.

Підтримка чи сегрегація науковців?

Нова редакція Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [21] визначила рівність прав наукових установ державної, комунальної, приватної форм власності (стаття 7).

Однак стаття 37 цього ж Закону залишила несправедливі умови фінансування пенсій наукових і наукових педагогічних працівників недержавних наукових установ та вищих навчальних закладів. Закон принижує престиж науково-педагогічної праці в недержавному ВНЗ, нівелює репутаційний капітал недержавного вишу в освітньому середовищі². Здається, що основу мислення освітянських чиновників про сферу приватної вищої освіти утворює сприйняття недержавного вишу не як суб'єкта громадянського суспільства, не як недержавної інституції, а виключно як однієї з інституцій приватного бізнес-інтересу. Виникає питання, чому науково-педагогічні працівники, проходячи усі етапи державних кваліфікаційних вимог у своєму зростанні, сплачуючи податки до пенсійного фонду, залишаються поза межами цього Закону лише за фактом здійснення ними науково-педагогічної діяльності у недержавному ВНЗ, а недержавний ВНЗ, сплачуючи усі податки, повинен ще раз (залежно від своїх фінансових можливостей) доплачувати своїм пенсіонерам кошти до розміру наукової пенсії.

Хотілося б зупинитися ще одній інституціоналізованій практиці, яка свідчить про дискримінацію недержавних ВНЗ та їх співробітників. У чинній Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку формування і виконання замовлення на проведення фундаментальних наукових досліджень, приклад-

² Додамо сюди ще те, що працівники недержавних ВНЗ не можуть отримувати звань «Почесний працівник освіти» тощо.

них наукових досліджень та виконання науково-технічних (експериментальних) розробок за рахунок коштів державного бюджету» (2004) [27] передбачено, що фінансування на наукові розробки може бути надано на конкурсній основі винятково державним науково-дослідним і науково-технічним установам, університетам, академіям та інститутам. На основі цього нормативно-правового документа Міністерство освіти й науки України здійснює щорічний розподіл державного фінансування на наукові розробки, але тільки для своїх підвідомчих закладів, і ця практика існувала й у 2017 р., після ухвалення нового освітнього законодавства [28].

Також час від часу Міністерство проводить всеукраїнські конкурси різного ґатунку, начебто конкурси всеукраїнські, а знову таки недержавні ВНЗ до участі у них не допускаються. Наприклад, Конкурс проектів наукових робіт та науково-технічних (експериментальних) розробок молодих вчених, у Положенні якого виразно визначено, що це конкурс для «молодих вчених, які працюють (навчаються) у вищих навчальних закладах та наукових установах, що належать до сфери управління Міністерства» [29].

Наразі у недержавних вишах також готуються не тільки бакалаври та магістри, а й майбутні наукові кадри нашої держави: аспіранти та докторанти, працюють спеціалізовані вчені ради з захисту кандидатських та докторських дисертацій, функціонують науково-дослідні центри, видаються наукові журнали, проводяться наукові конференції тощо. Недержавні ВНЗ демонструють низку результативних заходів щодо інтеграції вищої освіти й науки у європейський академічний простір, запрошуючи до себе лекторів з університетів ЄС, лауреатів Нобелівської премії, створюючи спільні кафедри та розробляючи спільні дослідницькі проекти.

Виникає питання: а як у такому випадку чинити науковцям недержавних ВНЗ, чи Міністерство заздалегідь передбачає, що такі науковці нічого цікавого для держави запропонувати не можуть? На жаль, таких наказів Міністерства освіти і науки України останнім часом виходить неабияка кількість (див, як приклад [30; 31]). Однак, недержавні ВНЗ є платниками податків. Держава створює певні матеріальні блага (бази наукової літератури, стипендіальні фонди тощо) за кошти всіх платників податків і відночас обмежує доступ до цих матеріальних благ, знову ж таки за корпоративним принципом.

Виходить, що п. 4 ст. 27. Закону України «Про вищу освіту» не працює на практиці.

Якість чи корпоративна належність ВНЗ?

В сучасному дискурсі наявна думка [32], що приватний ВНЗ, завдяки недержавній формі власності, апріорі користується ширшими самоврядними правами у порівнянні з державними ВНЗ, бодай щодо фінансово-господарської діяльності. У цьому відношенні він, мовляв, перебуває у привілейованій позиції, оскільки може вільно встановлювати рівень оплати викладачів, вільно формувати штатний розпис, визначати співвідношення кількості викладачів до кількості студентів (хоча деякі з цих показників виразно прописані в документах, які регламентують процес ліцензування та акредитації освітньої діяльності у ВНЗ). Почасті, це правда. Однак, практика свідчить, що оскільки вища освіта в недержавних ВНЗ не розглядається як суспільне благо, відтак вищий навчальний заклад приватної форми власності позбавлений будь-яких пільг. Водночас, державні ВНЗ мають право додатково здійснювати набір контрактників і фактично здійснюють комерційну діяльність на пільгових умовах (їм не потрібно вкладати кошти в створення матеріально-технічної бази, вона вже створена за рахунок платників податків).

Недержавні ВНЗ є юридичними особами (суб'єктами господарювання), а тому при здійсненні своєї діяльності керуються не лише законодавством про освіту, а й Цивільним та Господарським кодексами України, Законом України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» тощо. При цьому недержавні ВНЗ оподатковуються на умовах комерційного підприємства (за винятком основної діяльності - освітніх послуг) і позбавлені будь-яких пільг щодо оплати комунальних послуг. Після прийняття Податкового кодексу України [33] до податку на землю, який серед вищих навчальних закладів мають сплачувати лише приватні, додався ще й податок на нерухомість з такою само дискримінаційною нормою. За цією логікою законодавець надає додаткові права не за дотримання високої якості навчання, а за корпоративну належність до категорії ВНЗ державної форми власності.

Фінансово-господарська і певною мірою адміністративна автономія навчального закладу приватної форми власності розглядається чинним законодавством винятково в бізнесовому контексті, у ньому відсутнє

усвідомлення суспільного інституту університету (незалежно від форми власності) як спільноти вільних людей, що збираються разом задля збереження, передачі та пошуку знань.

Обговорення результатів

Суспільне vs приватне благо

Проведений аналіз нормативно-правової бази, яка регулює питання здійснення діяльності у сфері вищої освіти, дає підстави для твердження, що в основу чинної державної політики вищої освіти закладено бінарний підхід (протиставлення державних та недержавних ВНЗ). Ця політика є непослідовною та неузгодженою: законодавство декларує рівність прав ВНЗ, а інший закон чи підзаконний акт визначає норми, що суперечать декларативним заявкам про рівність ВНЗ. Фактично держава дискримінує недержавні ВНЗ на інституційному рівні (узагальнення аналізу представлено в табл. 1).

Табл. 1. Суперечності у державному регулюванні діяльності недержавних ВНЗ

Законодавча норма (можливості)	Реалії впровадження (обмеження)
Закон України «Про вищу освіту» (ст. 32) Рівність прав ВНЗ	Податковий кодекс України Недержавні ВНЗ оподатковуються на умовах комерційного підприємства, не мають пільг на комунальні послуги, сплату податку на землю тощо. А державні ВНЗ, навіть із великою кількістю контрактників, оподатковуються на пільгових умовах
Закон України «Про вищу освіту» (ст. 44, 72) Однаковий доступ до державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою	Постанова КМУ «Про затвердження Порядку розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів Виконавці державного замовлення - лише заклади державної та комунальної форми власності
Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (ст. 7) Рівність прав наукових установ державної, комунальної, приватної форм власності	Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (ст. 37) Доплата недержавних ВНЗ (в міру фінансових можливостей) свом працівникам до рівня наукової пенсії Закон України Постанова КМУ «Про затвердження Порядку формування і виконання замовлення на проведення фундаментальних наукових досліджень, прикладних наукових досліджень та виконання науково-технічних (експериментальних) розробок за рахунок коштів державного бюджету» Фінансування досліджень тільки у державних ВНЗ Накази МОН щодо наукової діяльності Суб'єкти правовідносин - лише заклади, що перебувають у підпорядкуванні МОН

Джерело: складено автором на основі аналізу нормативно-правових актів.

Аналіз змісту державної політики України та засобів її впровадження свідчить, що вища освіта, надана державними ВНЗ, розглядається як втілення суспільного блага, а вища освіта, надана в недержавних ВНЗ, – як приватне благо, оскільки ними пропонуються комерційні послуги. Виникає питання щодо навчання за контрактом у державних ВНЗ: це суспільне благо чи комерційна послуга, яка надається за кошти платників податків (і недержавних навчальних закладів у тому числі як суб'єктів господарської діяльності, відповідно, платників податків)? Звернення до чинного законодавства (Закон України «Про вищу освіту» [11]; Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [21]) не дає можливості віднайти критерії для здійснення демаркації між освітньою послугою як суспільним і приватним благом.

Вважається, що за приватною освітою стоїть лише приватний бізнес-інтерес засновників та інтереси особистості. Відтак, для суспільства чистим суспільним благом є не процес і факт формування кваліфікації, а забезпечення умов, за яких особистість буде прагнути до її набуття і найкращого використання [17]. А як бути з ВНЗ, засновниками яких є громадські організації і при створенні яких приватний бізнес-інтерес взагалі не брався у розрахунок? Наприклад, Академія праці, соціальних відносин і туризму заснована Федерацією професійних спілок України, Київський університет сучасних знань – Товариством «Знання» України тощо.

У недержавних ВНЗ України навчаються майбутні медики і педагоги, історики і філософи, програмісти і філологи, архітектори і дизайнери, художники і хореографи, режисери і актори, спеціалісти із соціальної роботи та соціальної реабілітації (Український католицький університет, Відкритий університет «Україна», Академія праці, соціальних відносин і туризму), а не лише юристи і економісти, згідно з широко розповсюдженою думкою. Невже відродження недержавними ВНЗ занедбаних візантиністики та медієвістики, церковної історії, соціальних наук про релігію, біоетики є приватним бізнес-інтересом? Існування частини недержавних ВНЗ апіорі не є прибутковим, а тому тлумачити їх на рівні з комерційним підприємством навряд чи може свідчити про здоровий глузд. У процесі законотворчості законодавцем навіть не передбачалося, що можуть бути створені недержавні ВНЗ з гуманітарним профілем навчання, які надаватимуть вищу освіту не з комерційних спеціальностей.

Монополія держави vs можливості ринку

Зараз важко знайти відповідь на питання, чому в Україні було ухвалено рішення стосовно розвитку недержавної освіти в Україні. Мотивом його прийняття могло бути усвідомлення реальних змін суспільної життєдіяльності, які змінили статус ВНЗ як суспільної інституції. Розвиток «суспільства знання», з відкритою економікою та постнаціональною ідеологією, має руйнівний вплив на монополію держави на ВНЗ, перетворюючи його на ділову установу з властивими їй характеристиками як-то корпоративність, підприємництво, управління, ініціатива. Панорама сучасних динамічних процесів, котрі витворюють середовище цього ВНЗ, і особливо картину його майбутнього в суспільствах і економіках «...більшою мірою спираються на знання й керуються ринковими силами», її вже не можна обговорювати в традиційних самозамкнених дисциплінарних контекстах [34, с. 14]. Як надбання суспільства вища освіта постає дещо в парадоксальній ситуації: з одного боку, – вища освіта є важливішою, ніж раніше, а з іншого – спроможність держави фінансувати вищу освіту зараз значно нижча, ніж у попередні десятиріччя. «Протиріччя між загальною настановою урядів..., з одного боку, та неспроможністю або небажанням тих самих урядів підтримувати нинішній рівень фінансування освіти, вже не кажучи про збільшення державного фінансування вищої освіти й дослідницької діяльності в державних університетах, з іншого боку, зараз загострилося як ніколи» [34, с. 16]. На наш погляд саме, це і зумовило появу недержавних ВНЗ на ринку освітніх послуг України.

В умовах ринкової економіки набагато ефективнішою видається така державна політика, за якої доступні для всіх університети співіснують із приватними, що користуються державною підтримкою у вигляді пільгового оподаткування, фінансування фундаментальних досліджень, субсидій [35, с. 15]. Адже недержавні ВНЗ, зазвичай, є мобільними гравцями освітнього ринку. Їх діяльність спрямована на мінливі потреби ринку праці, тому вони мають змогу:

– оперативно запроваджувати нові спеціальності, потреба в яких виникає на етапі формування суспільства знання;

- забезпечити стажування молодих вчених у міжнародних освітніх та наукових інституціях з метою пошуку перспективних партнерств, роботи у спільних проектах, вдосконалення освітнього процесу у вищій школі;
- поширювати кращу практику організації докторських студій для ефективної реалізації докторських програм;
- реалізовувати спільні докторські програми українськими й іноземними ВНЗ та науковими установами, виконувати дисертаційне дослідження англійською мовою, без україномовного варіанту;
- сприяти становленню дорослої людини, яка здатна мислити й діяти відповідально в контексті співпраці, реалізувати своє громадянську позицію, приймаючи моральні рішення;
- проводити моніторинг наукових та освітніх досягнень із впровадження освіти для сталого розвитку.

Такі можливості недержавних ВНЗ цілком відповідають сучасним уявленням щодо завдань вищої освіти у суспільстві та ролі університетів у суспільному розвитку [6, 15, 16].

З огляду на це має бути переосмислене ставлення держави до українських недержавних ВНЗ і до вищої освіти в цілому. Вона повинна розглядатися як ресурсоінвестиційна сфера й суспільне благо незалежно від форми власності, у ній має стимулюватися соціально-інноваційний потенціал і готовність до змін.

Рівень свободи у суспільстві, на нашу думку, – це перш за все простір свободи, залишений для недержавних структур та об'єднань громадян. В освітній сфері утворюється парадоксальна ситуація: найбільш контрольованими залишаються саме недержавні інституції, а рівень свободи визначається рівнем автономії державних ВНЗ.

Розширення автономії ВНЗ необхідно ув'язати з дотриманням закладами (незалежно від форми власності) виразних критеріїв якості. А міністерство своїми діями не мотивує недержавні ВНЗ підвищувати якість освітніх послуг. Воно обмежує їхню конкурентоспроможність на ринку освітніх послуг і порушує право громадян на доступ до якісної вищої освіти. Однак, дискримінація недержавних ВНЗ не зробить сильнішими державні заклади, хоча й понизить градус конкурентоспроможності на не надто динамічному освітньому полі, знеохотить університети державної форми власності ставати більш підприємливими й менш залежними від державних субсидій. Втім, українським університетам не уникнути головних тенденцій XXI століття, розвитку “суспільства знання” із гнучкою, інноваційною освітою, навіть якщо профільне міністерство вперто продовжує мислити категоріями століття XIX.

Висновки та рекомендації

Попри декларацію щодо рівності між різними закладами освіти недержавні ВНЗ перебувають в Україні в нерівноправному становищі відносно ВНЗ державної форми власності на рівні дотримання фундаментальних принципів вищої освіти. Це виявляється у відсутності можливості брати участь у виконанні державного замовлення на підготовку фахівців, участі у конкурсах науковців. Брак державної підтримки посилюється жорсткими умовами оподаткування. Така дискримінація недержавних ВНЗ та їх працівників суперечить як духу демократичних перетворень, принципам ринкової економіки, так і загальній філософії вищої освіти як суспільного блага. Адже будь-яка вища освіта – це суспільне благо, яке веде до сталого розвитку і неважливо, в якому ВНЗ студент її здобуває: державному чи недержавному. І держава має бути зацікавлена у її підтриманні.

Чинна державна політика щодо недержавних ВНЗ потребує перегляду: доцільним видається запровадження персональних освітніх ваучерів («гроші ходять за студентом») замість розміщення державних замовлень винятково у державних та муніципальних навчальних закладах; створення рівних умов у використанні земельних ділянок, споруд, обладнання для державних та недержавних ВНЗ; надання пільгових кредитів недержавним ВНЗ та їх студентам; стимулювання розвитку науково-дослідницьких програм у недержавних ВНЗ.

Перелік літератури і джерел інформації

1. Аналітична записка про стан приватного сектору освіти в Україні / Асоціація навчальних закладів приватної форми власності. 2012. URL: www.assoc.e-u.in.ua/uploads/word/Analitichna_zapiska_OSNOVNA_12_05_dodatok2.doc (дата звернення: 1.08.2017).
2. Гончаренко М. «Радянські шори» сучасної вищої освіти // Освіта. 2017. 16 березня. URL: <http://osvita.ua/blogs/55103> (дата звернення: 14.08.2017).
3. Астахов В.В. Правовое регулирование функционирования в Украине высших учебных заведений, основанных на негосударственной форме собственности: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харьков, 1999. 185 с.
4. Журавський В. Два сектори освіти - одна мета // Вища освіта України. 2003. № 1. С. 5-7.
5. Огаренко В.М. Розвиток недержавної вищої школи в Україні (кінець 80-х - 2001 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2001. 227 с.
6. Сидоренко О.Л. Приватна вища школа як соціальний інститут: особливості становлення та розвитку в Україні: Дис... д-ра соціол. наук: 22.00.03. Харків, 2001. 382 с.
7. Баран М. П. Модернізація вищої освіти України: механізми інституційного регулювання : дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Івано-Франківськ, 2011. 248 с.
8. Дзвінчук Д. Державне управління освітою в Україні: тенденції і законодавство. Київ: НІЧЛАВА, 2003. 240 с.
9. Карапетян А. О. Вдосконалення механізмів управління системою вищої освіти України в умовах Болонського процесу : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Харків, 2015. 240 с.
10. Сікорська І. М. Удосконалення державного управління вищою освітою в контексті європейської інтеграції : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Донецьк, 2006. 235 с.
11. Про вищу освіту: Закон України від 1 лип. 2014 р. № 1556-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 10.03.2017).
12. Ватковська М. Г. Освіта як фактор становлення «суспільства знання» // Грані. Серія: Філософія. 2014. № 8. С.6-11.
13. Денисенко М. П., Бреус С. В. Вища освіта в Україні: проблеми та перспективи // Вчені записки університету «КРОК». 2013. Вип. 33. С.17-24.
14. Ніколаєв Є., Длугопольський О. Реформа вищої освіти України: реалізація профільного закону в 2014-2016 рр. Київ, 2016. 23 с.
15. Курбатов С. Феномен університету в контексті часових та просторових викликів. Суми: Університетська книга, 2014. 262 с.
16. Горбунова Л. С. Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії практики. Суми: Університетська книга, 2015. 710 с.
17. Сафонова В.Є. Економічний аналіз вищої освіти як суспільного феномену // Економіка. Серія: Економіка і право. 2009. Вип. 7. С.87-93.
18. Констатюк Н. Гносеологічний аналіз суспільних та приватних благ в теорії публічних фінансів // Соціально-економічні проблеми і держава. 2014. Вип. 1 (10). С.110-119.
19. Макконнелл К. Р., Брю С.Л. Экономикс : Принципы, проблемы и политика : в 2 т. Т. 1. Москва : Республика, 1992. 302 с.
20. Жильцов Е. Н. Основы формирования хозяйственного механизма в сфере услуг. Москва : Изд-во МГУ, 1991. 231 с.
21. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 р. № 848-19. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/848-19> (дата звернення: 15.03.2017).
22. Буяшенко В.В. Сталий розвиток і сучасна парадигма освіти // Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму. 2017. №2. С.72-74.
23. Про затвердження Порядку розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 трав. 2013 р. № 363. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/363-2013-%D0%BF> (дата звернення: 14.08.2017).
24. Про затвердження Порядку видачі ваучерів для підтримання конкурентоспроможності осіб на ринку праці: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2013 р. № 207. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/207-2013-%D0%BF> (дата звернення 20.08.2017).
25. Пожидаєва О., Семигіна Т. Як навчати соціальній роботі дорослих? (З досвіду ваучерної програми професійного навчання осіб старше 45 років) // Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму. 2017. № 3. С. 78-90.
26. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні: Закон України від 21.03.2017 № 875-12 (із подальшими змінами). URL: www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12 (дата звернення 20.08.2017).

27. Про затвердження Порядку формування і виконання замовлення на проведення фундаментальних наукових досліджень, прикладних наукових досліджень та виконання науково-технічних (експериментальних) розробок за рахунок коштів державного бюджету : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.08.2004 № 1084. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1084-2004-%D0%BF> (дата звернення: 20.08.2017).
28. Про проведення конкурсного відбору проектів наукових досліджень і розробок: Наказ Міністерства освіти і науки України України від 12.04.2017 № 590. URL: https://mon.rit.org.ua/info/nakaz_590_12_04_2017.pdf (дата звернення: 20.08.2017).
29. *Щодо затвердження Положення про проведення конкурсного відбору Міністерством освіти і науки України наукових проектів, які виконуються підвідомчими вищими навчальними закладами III-IV рівнів акредитації та науковими установами Міністерства за рахунок коштів загального фонду державного бюджету*: Наказ Міністерства освіти і науки України України від 01.06.2006 №423. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1196-06> (дата звернення 21.08.2017).
30. Про оголошення відбору з метою забезпечення доступу вищих навчальних закладів і наукових установ, що знаходяться у сфері управління Міністерства освіти і науки України, до електронних наукових баз даних: Наказ Міністерства освіти і науки України від 03.08.2017 р. № 1116. URL: <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2017-08-04/7799/1116.pdf> (дата звернення 25.08.2017).
31. Про затвердження порядку забезпечення доступу вищих навчальних закладів і наукових установ, що знаходяться у сфері управління Міністерства освіти і науки України, до електронних наукових баз даних: Наказ Міністерства освіти і науки України від 02.08.2017 р. №1110. URL: <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2017-08-03/7798/220040.pdf> (дата звернення 25.08.2017).
32. Освітня реформа: зниження статусу ВНЗ? / ГО «Євроосвіта». URL: <http://www.euroosvita.net/prog/print.php/prog/print.php?id=519> (дата звернення: 18.08.2017).
33. Податковий кодекс України: Закон від 02.12.2010 № 2755-17 (із змінами). URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення 20.03.2017).
34. Квік М. Держава і університет: вивчення глобальних трансформацій. Київ: Таксон, 2009. 370 с.
35. Лившиц А. Я. Введение в рыночную экономику : в 2 т. Т. 1. Москва: Станкин, 1992. 152 с.

References

1. Association of private-sector educational institutions (2012). *Analitichna zapyska pro stan pryvatnoho sektoru osvity v Ukraini* [An analytical note on the state of the private sector of education in Ukraine]. Retrieved from: www.assoc-e-u.in.ua/uploads/word/Analitichna_zapiska_OSNOVNA_12_05_dodatok2.doc.
2. Honcharenko, M. (2017). «Radyans'ki shory» suchasnoyi vyshchoyi osvity ["Soviet Legacy" of Modern Higher Education]. *Osvita*. Retrieved from: <http://osvita.ua/blogs/55103>.
3. Astakhov, V. V. (1999). *Pravovoe rehulyrovanye funktsyonyrovanyya v Ukrainy vysshkykh uchebnykh zavedenyy, osnovannykh na nehosudarstvennoy forme sobstvennosti*: Dys... kand. yuryd. Nauk: 12.00.03 [Legal regulation of functioning in Ukraine of higher educational institutions, based on the non-state form of property: Dis ... Candid. in Legal Sciences: 12.00.03]. Kharkov.
4. Zhuravsky, V. (2003). Dva sektory osvity - odna meta [Two Sectors of Education - One Goal]. *Vyshcha osvita Ukrainy*, 1, 5-7.
5. Ogarenko, V. M. (2001). *Rozvytok nederzhavnoyi vyshchoyi shkoly v Ukraini (kinets' 80-kh - 2001 pp.)*: Dys. kand. ist. nauk: 07.00.01 [Development of non-state higher education in Ukraine (end of 80th - 2001 pp.): Dis. Cand. in History Sciences: 07.00.01]. Zaporizhzhya.
6. Sydorenko, O. L. (2001). *Pryvatna vyshcha shkola yak sotsial'nyy instytut: osoblyvosti stanovlennya ta rozvytku v Ukraini*: dys... d-ra sotsiol. Nauk: 22.00.03 [Private High School as a Social Institution: Peculiarities of Formation and Development in Ukraine: Dis ... Dr Sociol. Sciences: 22.00.03]. Kharkiv.
7. Baran, M. P. (2011). *Modernizatsiya vyshchoyi osvity Ukrainy: mekhanizmy instytutsiynoho rehulyuvannya* : dys. ... kand. nauk z derzh. upr. : 25.00.02 [Modernization of Higher Education in Ukraine: Mechanisms of Institutional Regulation: Diss. ... Candidate of Sciences in Public Administration: 25.00.02]. Ivano-Frankivsk.
8. Dzvinchuk, D. (2003). *Derzhavne upravlinnya osvitoyu v Ukraini: tendentsiyi i zakonodavstv* [State Administration of Education in Ukraine: Trends and Legislation]. Kyiv: NICH LAW.
9. Karapetyan, A. O. (2015). *Vdoskonalennya mekhanizmiv upravlinnya systemoyu vyshchoyi osvity Ukrainy v umovakh Bolons'koho protsesu* : dys. ... kand. nauk z derzh. upr. : 25.00.02 [Improvement of the mechanisms of management of the system of higher education of Ukraine in the conditions of the Bologna process: Diss. ... Candidate of Sciences in Public Administration: 25.00.02]. Kharkiv.
10. Sikors'ka, I. M. (2006). *Udoskonalennya derzhavnoho upravlinnya vyshchoyu osvitoyu v konteksti yevropeys'koyi intehtratsiyi* : dys. ... kand. nauk z derzh. upr. : spets. 25.00.0 [Improving Public Administration in Higher Education in the Context of European Integration: Diss. ... Candidate of Sciences in Public Administration: 25.00.02]. Donetsk.

11. Verkhovna Rada of Ukraine (2014). *Pro vyshchu osvitu: Zakon Ukrainy vid 1 lyp. 2014 r. № 1556-VII* [On Higher Education: Law of Ukraine dated July 1. 2014, No. 1556-VII]. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
12. Vatkov's'ka, M. H. (2014). Osvita yak faktor stanovlennya «suspil'stva znannya» [Education as a factor in the formation of a "knowledge society"]. *Hrani: Filosofiya*, 8, 6-11
13. Denysenko, M. P. & Breus, S. V. (2013). Vyshcha osvita v Ukraini: problemy ta perspektyvy [Higher education in Ukraine: problems and perspectives]. *Vcheni zapysky universytetu «KROK»*, 33, 17-24.
14. Nikolayev, Y. & Dluhopol's'kyy, O. (2016). *Reforma vyshchoyi osvity Ukrainy: realizatsiya profil'noho zakonu v 2014-2016 rr.* [The reform of higher education in Ukraine: the implementation of the special law in 2014-2016]. Kyiv.
15. Kurbatov, S. (2014). *Fenomen universytetu v konteksti chasovykh ta prostorovykh vyklykiv* [Phenomenon of the University in the context of time and spatial challenges.]. Sumy: Universytet's'ka knyha.
16. Horbunova, L. S. (2015). *Filosofiya transformatyvnoyi osvity dlya doroslykh: universytet's'ki stratehiyi praktyky* [Phenomenon of the University in the context of time and spatial challenges.]. Sumy: Universytet's'ka knyha.
17. Safonova, V. E. (2009). Ekonomichnyy analiz vyshchoyi osvity yak suspil'noho fenomenu [Economic analysis of higher education as a social phenomenon]. *Ekonomika. Seriya: Ekonomika i pravo*, 7, 87-93.
18. Konstatyuk, N. (2014). Hnoseolohichnyy analiz suspil'nykh ta pryvatnykh blah v teorii publichnykh finansiv [An Epistemological Analysis of Public and Private Benefits in the Theory of Public Finances]. *Sotsial'no-ekonomichni problemy i derzhava*, 1(10), 110-119.
19. McConnell, K. R. & Brue, S.L. (1992). *Ekonomyks : Pryntsypy, problemy y polityka* : T. 1 [Principles, Problems and Policies. Vol. 1]. Moscow : Respublyka.
20. Zhyl'tsov, E. N. (1991). *Osnovy formirovaniya khozyaystvennogo mekhanizma v sfere uslug* [Fundamentals of the formation of the economic mechanism in the field of services]. Moscow : Yzd-vo MHU, 1991.
21. Verkhovna Rada of Ukraine (2015). *Pro naukovu i nauково-tekhnichnu diyal'nist'*: Zakon Ukrainy vid 26.11.2015 r. № 848-19 [On scientific and scientific-technical activity: Law of Ukraine dated November 26, 2015 № 848-19]. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/848-19>.
22. Buiashenko, V. V. (2017). Stalyy rozvytok i suchasna paradyhma osvity [Sustainable development and the modern paradigm of education]. *Visnyk Akademiyi pratsi, sotsial'nykh vidnosyn i turyzmu*, 2, 72-74.
23. Cabinet of Ministries of Ukraine (2013). *Pro zatverdzhennya Poryadku rozmishchennya derzhavnoho zamovlennya na pidhotovku fakhivtsiv, naukovykh, nauково-pedahohichnykh ta robitnychykh kadrov, pidvyshchennya kvalifikatsiyi ta perepidhotovku kadrov*: Postanova vid 20 trav. 2013 r. № 363 [On Approval of the Procedure for placing the state order for the training of specialists, scientific, scientific-pedagogical and working personnel, improvement of professional skills and retraining of personnel: Decree dated May 20. 2013 p. № 363]. Retrieved from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/363-2013-%D0%BF>.
24. Cabinet of Ministries of Ukraine (2013). *Pro zatverdzhennya Poryadku vydachi vaucheriv dlya pidtrymannya konkurentospromozhnosti osib na rynku pratsi*: Postanova vid 20.03.2013 r. № 207 [n approval of the issuance of vouchers for the competitiveness of individuals in the labor market: Decree dated March 20, 2013, No. 207]. Retrieved from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/207-2013-%D0%BF>.
25. Pozhydayeva O., Semigina T. Yak navchaty sotsial'niy roboti doroslykh? (Z dosvidu vauchernoyi prohramy profesiynoho navchannya osib starshe 45 rokiv) [How teach adult social work?]. *Visnyk Akademiyi pratsi, sotsial'nykh vidnosyn i turyzmu*, 3, 78-90.
26. Verkhovna Rada of Ukraine (1991). *Pro osnovy sotsial'noyi zakhyschenosti invalidiv v Ukraini*: Zakon Ukrainy vid 21.03.1991 № 875-12 (iz podal'shymy zminamy) [On the Fundamentals of Social Protection of Disabled Persons in Ukraine: Law of Ukraine dated March 21, 1991 No. 875-12 (with subsequent amendments). URL: www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12.
27. Cabinet of Ministries of Ukraine (2004). *Pro zatverdzhennya Poryadku formuvannya i vykonannya zamovlennya na provedennya fundamental'nykh naukovykh doslidzhen', prykladnykh naukovykh doslidzhen' ta vykonannya nauково-tekhnichnykh (eksperymental'nykh) rozrobok za rakhunok koshtiv derzhavnoho byudzhetu* : Postanova vid 25.08.2004 № 1084 [On approval of the procedure for the formation and execution of an order for basic scientific research, applied scientific research and implementation of scientific and technological (experimental) developments at the expense of the state budget: Decree dated August 25, 2004 No. 1084]. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1084-2004-%D0%BF>.
28. Ministry of Education and Science of Ukraine (2017). *Pro provedennya konkursnoho vidboru proektiv naukovykh doslidzhen' i rozrobok*: Nakaz vid 12.04.2017 № 590 [On the competitive selection of projects of scientific research and development: Order dated April 12, 2017 No. 590.]. Retrieved from: https://mon.rit.org.ua/info/nakaz_590_12_04_2017.pdf.
29. Ministry of Education and Science of Ukraine (2006). *Shchodo zatverdzhennya Polozhennya pro provedennya konkursnoho vidboru Ministerstvom osvity i nauky Ukrainy naukovykh proektiv, yaki vykonuyut'sya pidvidomchymy vyshchymy navchal'nymy zakladamy III-IV rivniv akredytatsiyi ta naukovymy ustanovamy Ministerstva za rakhunok koshtiv zahal'noho fondu derzhavnoho byudzhetu*: Nakaz vid 01.06.2006 №423 [On

- approval of the Regulations on conducting competitive selection by the Ministry of Education and Science of Ukraine for scientific projects executed by subordinate higher educational institutions of III-IV accreditation levels and scientific institutions of the Ministry at the expense of the general fund of the state budget: Order dated 01.06. 2006 №423]. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1196-06>.
30. Ministry of Education and Science of Ukraine (2017). *Pro oholoshennya vidboru z metoyu zabezpechennya dostupu vyshchyykh navchal'nykh zakladiv i naukovykh ustanov, shcho znakhodyat'sya u sferi upravlinnya Ministerstva osvity i nauky Ukrainy, do elektronnykh naukovykh baz danykh*: Nakaz vid 03.08.2017 r. № 1116 [On the announcement of selection with the purpose of providing access to the electronic scientific databases of higher educational establishments and scientific institutions in the sphere of management of the Ministry of Education and Science of Ukraine: Order dated August 3, 2017, No. 1116]. Retrieved from: <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2017-08-04/7799/1116.pdf>.
31. Ministry of Education and Science of Ukraine (2017). *Pro zatverdzhennya poriadku zabezpechennya dostupu vyshchyykh navchal'nykh zakladiv i naukovykh ustanov, shcho znakhodyat'sya u sferi upravlinnya Ministerstva i osvity nauky Ukrainy, do elektronnykh naukovykh baz danykh*: Nakaz vid 02.08.2017 r. №1110 [On approval of the procedure for ensuring the access of higher educational establishments and scientific institutions in the management of the Ministry of Science and Education of Ukraine to electronic scientific databases: Order of the Ministry of Education and Science dated 02.08.2017, No. 1110]. Retrieved from: <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2017-08-03/7798/220040.pdf>.
32. Euroosvita (2016). *Osvitnya reforma: znyzhennya statusu VNZ?* [Educational reform: lowering the status of higher education institutions?]. Retrieved from: <http://www.euroosvita.net/prog/print.php/prog/print.php?id=519>.
33. Verkhovna Rada of Ukraine (2010). *Podatkovyy kodeks Ukrainy*: Zakon vid 02.12.2010 № 2755-17 (iz zminamy) [The Tax Code of Ukraine: Law No. 2755-17 of 02.12.2010 (as amended)]. Retrieved from: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
34. Kwiek, M. (2009). *Derzhava i universytet: vyvchennya hlobal'nykh transformatsiy* [State and University: A Study of Global Transformations]. Kyiv: Takson.
35. Lyvshyts, A. Y. (1992). *Vvedenye v rynochnuyu ekonomiyu*: T. 1 [Introduction to the market economy. Vol. 1]. Moscow: Stankyn.

УДК: 336.273.3

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД УПРАВЛІННЯ ЗОВНІШНІМ ДЕРЖАВНИМ БОРГОМ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF EXTERNAL PUBLIC DEBT MANAGEMENT: LESSONS FOR UKRAINE

Анастасія Софієнко

аспірантка кафедри фінансів, Київський національний університету імені Тараса Шевченка

Anastasiia Sofiienko

PhD student, Kyiv National Taras Shevchenko University

 orcid.org/0000-0003-0359-1363

 nastasiafin1990@gmail.com

Анотація

У статті представлено результати вивчення особливостей зовнішньої державної заборгованості різних країн та визначено необхідні кроки для застосування в українських реаліях. Проаналізовано сучасний стан зовнішньої заборгованості у розвинутих країнах та країнах, що розвиваються. Охарактеризовано як коротко-, так і довгострокові цілі управління зовнішнім державним боргом у різних країнах. Визначено засоби управління боргом, зокрема механізми реструктуризації державних боргів. Проаналізовано основні моделі боргового регулювання (банківську, урядову та агентську).

На основі аналізу закордонного досвіду та поточної вітчизняної ситуації запропоновано напрями підвищення ефективності управління зовнішнього державного боргу в Україні: зміна загальної політики щодо боргових запозичень на користь внутрішнього боргу, подальше унормування дій уряду із обслуговування боргу, посилення дій з реструктуризації чи списання боргів, створення Агентства з управління державним боргом або посилення повноважень Департаменту боргової та міжнародної фінансової політики Міністерства фінансів України

Abstract

The paper presents the findings of the study of the peculiarities of the external state debt of different countries and defined the necessary steps for application in Ukrainian context. The current state of external debt in developed and developing countries is analyzed.

The current state of external debt in developed and developing countries is determined. The rating of countries with the largest and the smallest external debt in 2016 is considered, that is, the tendencies for the development of the economy and external debt are revealed.

Both short- and long-term goals of external public debt management in different countries are defined. The special attention was paid to the neighboring countries of Poland and Hungary.

Ключові слова:

державний борг, модель управління, реструктуризація боргу, бюджет.

Key words:

government debt, management model, debt restructuring, budget.

Інформація про рукопис

Надійшов до редакції:
01.01.2017

Рецензований: 17.11.2017

Подано доопрацьовану
версію: 24.11.2017

Прийнятий до друку:
30.11.2017

The main tasks performed in the process of public debt management are determined. The means of debt management, in particular, the mechanisms for restructuring public debts, are determined. The paper reviews the organizations involved in the restructuring of public debt, including Parisian and London creditors' clubs.

The main models of debt regulation (banking, government and agency) are analyzed. Within the government model the main tasks are assigned to the State Treasury, or the Ministry of Finance, which manage external public debt, and the objectives of debt management are consistent with the objectives of the country's fiscal policy. The banking model is based on the country's Central Bank that corrects all current operations in the financial market, develops the country's debt strategy, manages public debt, which is subordinated mainly to the purpose of monetary policy of the state. While the agency model means the functioning of a separate structure, or an agency that chooses the most optimal methods for managing external public debt. The operational objectives and government debt management agency develops and implements, taking into account market methods and management techniques in accordance with government decisions.

The changes in the state and guaranteed debt of Ukraine for 2012-2017 years are considered. Based on the analysis of foreign experience and current domestic situation, the directions of increasing the efficiency of foreign state debt management in Ukraine were proposed: the change of the general policy on debt borrowing on domestic debt, further easing the government's actions on debt servicing, strengthening of actions on restructuring or debt relief, creation of the Agency public debt management or strengthening of the Department of Debt and International Financial Policy of the Ministry of Finance of Ukraine.

Вступ

Економічна безпека будь-якої країни залежить від ефективного управління державним боргом. Подолання економічних труднощів та нестабільна ситуація в економіці потребує вирішення нагальних потреб, з-поміж яких однією з ключових видається забезпечення достатньої фінансової бази для функціонування економіки. Досягнення стратегічних цілей може потребувати залучення коштів ззовні держави, які утворюють зовнішню державну заборгованість. Значні обсяги зовнішньої державної заборгованості та проблеми, що пов'язані з ними, стосуються більшості країн світу на фінансовому ринку.

Наразі в Україні зосереджено значний обсяг зовнішнього державного боргу та простежуються тенденції щодо його постійного зростання. Саме тому, першочерговим завданням перед державними структурами має бути реалізація ефективної стратегії управління зовнішньої державної заборгованості із врахуванням міжнародного досвіду.

Питання зовнішньої державної заборгованості досліджувало чимало науковців. Так, І. Фурман розглядає Україну як державу зі значним економічним потенціалом. Проте, на думку цього автора, з огляду на гостру потребу у фінансових ресурсах саме зовнішні кредити відіграють важливу роль у формуванні таких ресурсів [1, с. 70].

За Н. Сич під управлінням державним боргом слід розуміти сукупність заходів, що приймаються державою в особі її уповноважених органів щодо визначення місць і умов розміщення та погашення державних позик, а також забезпечення гармонізації інтересів позичальників, інвесторів і кредиторів [2, с. 351]. Інші науковці визначають менеджмент державного боргу як загальне вираження ставлення держави до фінансових ресурсів, їх перерозподілу в міжсекторальному і міжпоколінному континуумі та до інструментів макроекономічної координації [3, с.16]. У дослідженні В. Руденко увагу приділено визначенню сутності по-

няття «управління державним боргом», охарактеризовано особливості управління у різних країнах світу [4]. Однак ці напрями видаються недостатньо пристосованими до сучасної ситуації в Україні.

Чимало наукових досліджень розглядають проблеми управління зовнішньою державною заборгованістю, проте вони недостатньо зважають на досвід інших країн для вирішення проблем у сфері державного боргу або ж вивчення міжнародного досвіду не має практичного застосування для України.

Методологія роботи

Мета роботи полягає у виявленні цілей та засобів управління зовнішнім державним боргом у міжнародному досвіді, а також визначенні необхідних уроків для застосування в українських реаліях.

Теоретичною та методологічною основою роботи стали теоретичні розробки провідних сучасних вітчизняних і закордонних науковців стосовно питань міжнародного досвіду управління зовнішнім боргом. Емпірична база дослідження - інформація міжнародних організацій, дотичних до управління зовнішнім боргом країн, а також дані Міністерства фінансів України.

У роботі використано як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження, а саме: системний аналіз, діалектичне пізнання, порівняння, синтез, теоретичне узагальнення, метод індукції та дедукції, а також логічного узагальнення.

Ключові результати дослідження

Зовнішні борги різних країн-позичальників

Зростання зовнішньої заборгованості і ризиків оголошення нових дефолтів можна вважати невіддільною частиною сучасної системи міжнародного кредитування. Аналіз даних Світового банку [5] підтверджує, що постійне зростання обсягів боргів характерне як для розвинених країн (рис.1), так і для країн, що розвиваються (рис. 2).

За даними Світового банку, світовим лідером щодо абсолютної величини зовнішнього боргу в розмірі 18 624,0 млрд. дол. США можна вважати США (цей борг на душу населення сягає 57,3 тис. дол. США). Найбільші ж розміри зовнішнього боргу на душу населення - 205,0 і 119,0 тис. дол. США відповідно мають Швейцарія і Великобританія. Дані також свідчать, що деякі країни (як-от США, Японія, Німеччина, Франція) виступають одночасно і кредиторами, і позичальниками один одного [5].

Аналізуючи показники Світового банку в абсолютних вимірах, спостерігаємо, що країни, що розвиваються, мають значно менші обсяги зовнішніх боргів у порівнянні з високорозвиненими країнами. Проте, досліджуючи відношення зовнішнього боргу до ВВП країни, можна відзначити, що більшість країн, представлених на рис. 2, перетнули 60-відсоткову межу, а в деяких випадках зовнішній борг країни перевищив навіть її ВВП.

Водночас слід відзначити, що наведені дані не повною мірою відбивають реальний фінансовий стан певної країни. Приміром, країна може мати значний рівень боргу, як-от США, але не відчувати значних проблем щодо його обслуговування. А в деяких країнах навіть незначний зовнішній борг може спричинити суттєві проблеми, привести до банкрутства.

Цілі та засоби управління державним боргом у різних країнах

За інформацією щодо того, які цілі переслідують певні країни світу, здійснюючи управління державним боргом, варто звернутися до документів МВФ та Світового банку.

Аналіз дає підстави стверджувати, що цілі управління державним боргом в європейських країнах дещо схожі. Так, Франція намагається звести до мінімуму вартість боргу для платників податків при найбезпечніших умовах. Німеччина управляє державним боргом та ліквідністю з метою забезпечення зменшення витрат на виплату відсотків і оптимізації умов фінансування. Великобританія вважає за потрібне підтримувати

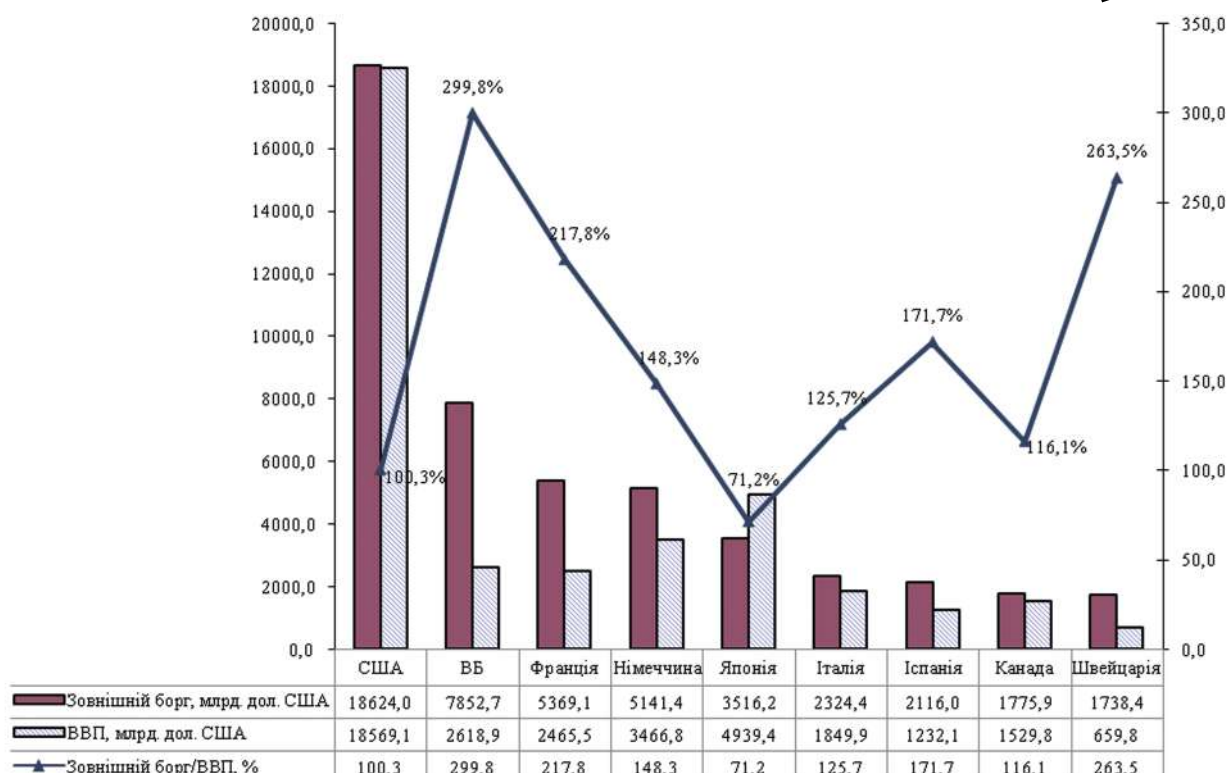

Рис. 1. Зовнішній борг високорозвинених країн світу, 2016 рік.

* Побудовано автором на основі даних [5]

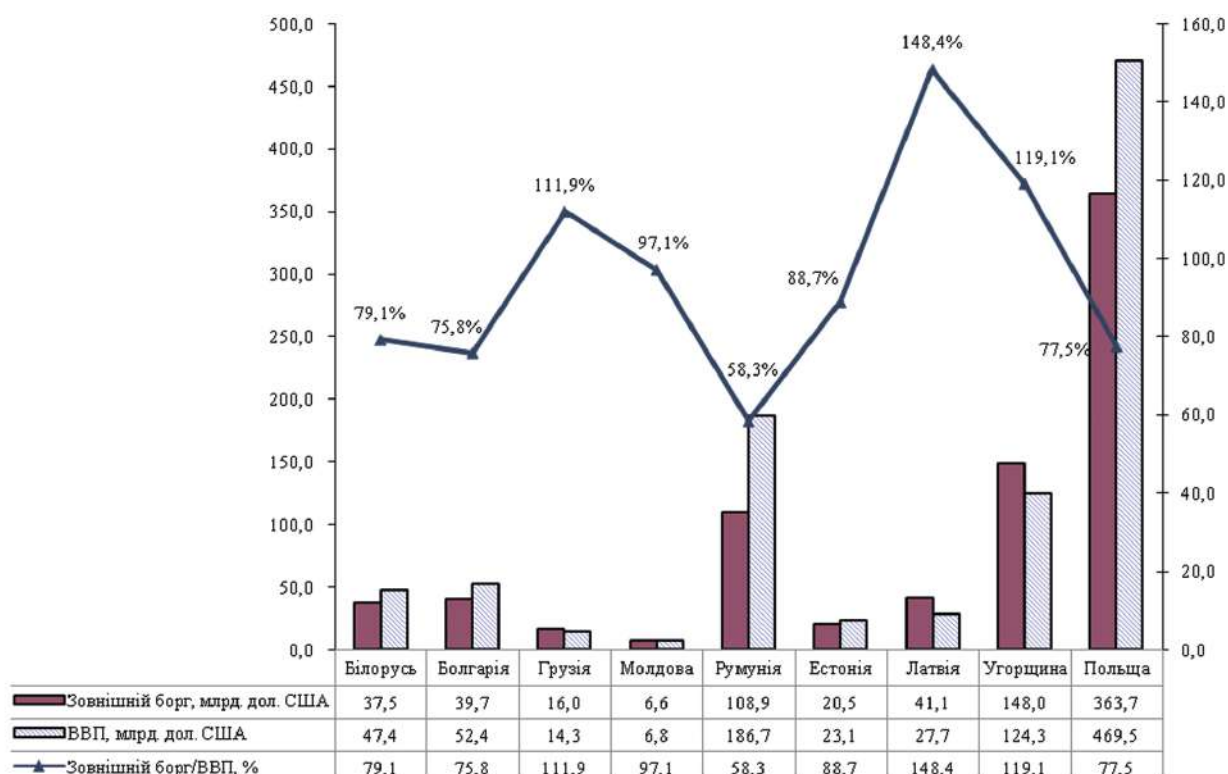

Рис. 2. Зовнішній борг країн, що розвиваються, 2016 рік.

* Побудовано автором на основі даних [5]

річний обсяг, встановлений міністрами скарбниці для купівлі-продажу державних облігацій, з наголосом на мінімізацію довгострокових витрат і урахуванням ризику.

У європейських країнах, що не належать до великих позичальників, цілі, здебільшого зосереджені на мінімізації позик. Приміром, мета урядової боргової політики в Данії - знижувати, наскільки це можливо, вартість позик у довгостроковому плані. Ця мета також зобов'язує: тримати ризик на прийнятному рівні; створити в Данії і підтримувати ефективний фінансовий ринок; полегшити уряду вихід на фінансовий ринок у довгостроковій перспективі. Мета управління боргом в Ірландії - рефінансувати борг і фінансувати річну потребу уряду в позикових коштах так, щоб забезпечити коротко- та довгострокову ліквідність, стримувати зростання і волатильність фіскальних витрат на обслуговування боргу, обмежити вразливість уряду від ризику і перевершити еталонний (тіньовий) портфель. Мета Португалії - залучати позикові кошти і здійснювати інші фінансові трансакції так, щоб: задовольняти потребу в позикових коштах на стабільній основі; мінімізувати витрати уряду на обслуговування боргу в тривалій перспективі з урахуванням розроблених урядом ризик-стратегій. Мета управління боргом центрального уряду Швеції - мінімізувати в довгостроковій перспективі вартість позик з належним урахуванням ризиків, пов'язаних з управлінням боргом.

Варто звернути увагу і на основні цілі боргового управління заокеанських країн. Так, основною метою управління державним боргом Японії визначено забезпечення згладженого і стабільного залучення коштів для управління державними фінансами, а також обмеження витрат на середньо- та довгострокове фінансування з метою полегшення тягаря, що накладається на платників податків. США зосереджене на забезпеченні мінімально можливих витрат на фінансування бюджету у довгостроковій перспективі. Основна мета Австралії - залучати позикові кошти, управляти боргом і обслуговувати його з найменшими довгостроковими витратами і прийнятною вразливістю від ризику. Нова Зеландія прагне максимізувати довгостроковий економічний дохід на фінансові активи і борг уряду в контексті фіскальної стратегії і небажання уряду ризикувати [6].

Варто зупинитися на розгляді особливостей управління державним боргом у країнах-сусідах, наприклад, у Польщі та Угорщині.

Основними змінами у сфері управління державним боргом у Польщі у 2000-х рр. було переміщення акценту мінімізації затрат з середньострокової в довгострокову перспективу. А всі цілі управління боргом Польщі поділяються на дві групи - три основні і чотири додаткові (умовні) цілі. Основними цілями визначено такі, як: 1) мінімізація затрат по обслуговування боргу, що досягається шляхом оптимального вибору інструментів управління боргом, їх структури і строків випуску; 2) обмеження валютного ризику і ризику рефінансування в іноземних валютах (головним способом досягнення цієї мети має стати зменшення частки зовнішнього боргу); 3) оптимізація управління ліквідністю державного бюджету.

Як додаткові (умовні) у Польщі встановлені наступні цілі управління державним боргом: 1) обмеження ризику рефінансування в національній валюті шляхом збільшення середнього строку погашення внутрішніх боргових зобов'язань; 2) обмеження відсоткового ризику шляхом збільшення частки довгострокових інструментів з фіксованою ставкою в загальному борзі; 3) підвищення гнучкості структури боргу шляхом конверсії неринкових боргових зобов'язань в ринкові інструменти; 4) скорочення емісійного фінансування боргу шляхом збільшення частки небанківського сектора в загальному борзі [6].

Заборгованість Угорщини характеризується високими показниками державного боргу, високою відсотковою ставкою, високою часткою зовнішнього боргу. Несприятливі показники державного боргу в свою чергу викликають певні макроекономічні ризики, зокрема: уповільнення зростання реальної економіки, підвищення вразливості країни до зовнішніх та внутрішніх потрясіння через високу частку зовнішнього боргу, збільшення витрат на фінансування боргу, залежність попиту на державні цінні папери від глобального ринку капіталів. Хоча в межах Європейського союзу борг Угорщини не можна вважати надмірним, суттєвим видається тягар обслуговування цього боргу. Так, Німеччина, яку називають країною з подібним борговим співвідношенням, на обслуговування боргу витрачає 2% ВВП, тоді як Угорщина на фінансування боргу віддає 4% ВВП.

З 2015 року Угорщина наслідує наступні три принципи управління боргом: 1) скорочення показників державного боргу; 2) зниження частки зовнішнього боргу; 3) збільшення роздрібного сегмента державного ринку цінних паперів [7].

Привертає увагу такий підхід управління зовнішнім боргом, за якого законодавчо не лімітується обсяг заборгованості, проте лімітується темп його зростання щодо попереднього року. Схожий досвід у своїй практиці застосовують Великобританія, Франція та Німеччина. До прикладу, у Німеччині різниця між обсягом випущених і сумою погашених за рік позик не має перевищувати обсяг капітальних асигнувань, що здійснюються за рахунок коштів федерального бюджету [8]. А такі країни, як Греція, Італія, Франція та Іспанія здійснюють політику управління державним боргом шляхом реалізації пенсійної реформи через збільшення пенсійного віку [9, с. 137].

Варто зауважити, що фахівці Світового банку значну увагу приділяють таким заходам вдосконалення систем управління боргом, як: покращення обліку боргу; продукування консолідованої боргової звітності; забезпечення надійності баз даних щодо заборгованості шляхом впровадження новітніх ІТ-систем; зв'язок боргової звітності (статистики) із загальною системою управління державними фінансами [10].

Також важливою, з позицій Світового Банку, є розробка Стратегії управління боргом, тобто короткого і лаконічного документа, який виразно пояснює всі аспекти управління боргом в довгостроковій перспективі. Під час складання такого документа фахівці Світового Банку радять пам'ятати про аудиторію, тобто про законодавчу владу, громадськість, учасників ринку тощо, і включати до стратегічного документа такі компоненти, як цілі та керівні принципи стратегії управління державним боргом, вартість та ризик наявного боргового портфеля, навколишнє середовище для управління боргом [11].

Одним із заходів, що спрямовані на підтримку платоспроможності боржників у середньотривалій перспективі, вважають реструктуризацію боргу. У світі функціонують дві організації, що займаються реструктуризацією державних боргів - Паризький і Лондонський клуби кредиторів, неформальні організації, що поєднують інтереси розвинутих країн-кредиторів у світі. Паризький клуб проводить перегляд боргових зобов'язань перед офіційними кредиторами, а Лондонський клуб спеціалізується на проведенні реструктуризації позик, наданих комерційними банками.

Роль Паризького клубу полягає у пошуку скоординованих та стабільних рішень щодо труднощів, пов'язаних із платежами, які мають країни-боржники, оскільки вони проводять реформи для стабілізації та відновлення своєї макроекономічної та фінансової ситуації, кредитори Паризького клубу забезпечують погашення боргів у формі перепланування, тобто скорочення боргу шляхом відстрочки. У період з 1950 р. по 2010 р. Паризький клуб провів 447 угоди з реструктуризації боргів у 88 країнах світу. За цей же період було проведено 186 реструктуризацій угоди у 68 країнах світу з приватними кредиторами. Починаючи з 1956 р., борг, що перебуває в рамках угод Паризького клубу, становить 583 мільярди доларів [12].

У різні періоди списували чи реструктуризували борги таких країн, як: Аргентини, Бразилії, Коста-Рики, Марокко, Мексики, Філіппін, Венесуели. Наприклад, у 2004-2008 рр. за ініціативою США було списано 4,1 млрд. дол. Іраку. Згодом Паризький клуб ухвалив рішення поетапного списання цій країні 80% боргу, на суму понад 30 млрд. дол. У 2005 р. і 2010 р. Аргентина відтермінувала 93% зовнішніх боргів, обмінявши старі боргові папери на нові з дисконтом 70%. У підсумку заборгованість країни зменшилась приблизно на 65 млрд. дол. У 2012 р. Греція реструктуризувала свій борг обсягом 350 млрд. дол., а понад 100 млрд. євро, які уряду позичали європейські приватні банки, були списані. Відповідно до звіту МВФ, до березня 2016 р. кандидатами на списання боргу є 36 країн. Переважно це країни Африки, Латинської Америки та Карибського басейну на суму близько 76 млрд. дол. [13].

Зауважимо, що реструктуризація боргу має певні недоліки, що виявляються у втраті довіри до позичальника.

Організаційне забезпечення системи управління державним боргом

Виокремлюють три основні моделі інституційного забезпечення управління державним кредитом: урядову, банківську та агентську [14].

Урядова модель полягає в тому, що основні завдання покладені на Державну скарбницю (казначейство), або Міністерство фінансів, що здійснюють управління зовнішнім державним боргом, а цілі боргового менеджменту відповідають завданням бюджетної політики країни. Цю модель застосовують в Італії, Іспанії, Литві, Естонія, Чехії, Словенії та інших країнах.

Банківська модель являє собою управління зовнішнім боргом через підрозділ Центрального банку країни. Саме він коригує всі поточні операції на фінансовому ринку, здійснює розробку боргової стратегії країни, здійснює управління державним боргом, які підпорядковані переважно меті грошово-кредитної політики держави. До країн, що застосовують банківську модель, належать Кіпр, Данія, Мальта, Індія та Філіппіни.

Агентська модель формує окрему структуру, або агентство, що обирає найоптимальніші методи управління зовнішнім державним боргом. Оперативні цілі та управління державним боргом агентство розробляє та реалізовує із врахуванням ринкових методів і прийомів управління відповідно до рішень уряду. Всі функції управління державним боргом зосереджені в руках одного агентства. Такі країни, як США, Великобританія, Австрія, Бельгія, Фінляндія, Франція, Греція, Нідерланди, Ірландія, Латвія, Німеччина, Португалія, Швеція, Угорщина застосовують агентську модель управління зовнішнім державним боргом. Польща також застосовує агентську модель, проте наразі планується створення агентства з управління ризиками державного боргу.

У США управління державною заборгованістю здійснює Бюро державного боргу, що підпорядковується Казначейству США. Управління державним боргом США забезпечує мінімально можливі витрати на фінансування бюджету у довгостроковій перспективі [4, с. 64]. Бюро державного боргу США здійснює аналіз боргової політики держави, розробляє стратегію запозичень та відсоткових ставок, відповідає за випуск та продаж державних цінних паперів [15].

Управління державного боргу Великобританії займається спеціально створений орган, що має назву Агентство з питань управління боргом, яке підпорядковується Казначейству Сполученого Королівства. Агентство займається мінімізацією витрат на задоволення потреб уряду у фінансуванні з врахуванням ризику, гарантуючи при цьому узгодженість управління боргом за цілями грошово-кредитної політики [4, с. 63].

Поточна ситуація в Україні

Аналіз даних Міністерства фінансів України свідчить, що впродовж 2012-2017 рр. зовнішня державна заборгованість України зростала. При цьому спостерігалось значне переважання зовнішнього над внутрішнім боргом особливо у 2014-2017 рр. Нинішній стан державного боргу України представлений у табл. 1. Додамо, що Україна як за абсолютними, так і за відносними показниками, не може вважатися лідером за величиною державного боргу з-поміж країн світу.

У 2017 р. виплати за зовнішніми боргами та на їх обслуговування сягнули 30% видатків держбюджету. Також за зовнішніми та внутрішніми боргами у 2017-2019 рр. держава повинна сплатити близько 12,5 млрд. дол. [13].

Порівнюючи Україну з іншими країнами, які мають великі боргові навантаження, наприклад Японія, США і Греція, варто звернути увагу, що позики високорозвинених країн мають інвестиційно-інноваційне спрямування. Так, в Японії коштом державного боргу фінансуються дорожнє будівництво, роботи з розвитку авіаційного і залізничного транспорту, системи зв'язку, витрати з ліквідації наслідків стихійних лих. Тому і обслуговування боргових кредитів таким країнам обходиться значно дешевше, ніж Україні. Адже, внаслідок проведення недалекоглядної валютної політики Україна втрачала велику кількість міжнародних резервів, поклавши на майбутнє покоління тягар обслуговування зовнішнього боргу.

Згідно з Законом України «Про державний бюджет України» у 2017 та 2018 рр. передбачаються наступні пріоритетні напрями розподілу залучених державних позик: реформування та розвиток енергетичного сектора та підвищення надійності постачання електроенергії; реформування регіональних систем охорони здоров'я; модернізація системи соціальної підтримки; розвиток автомагістралей та реформи дорожнього сектору; реконструкція гідроелектростанцій; реконструкція трансформаторних підстанцій східної частини

Табл. 1. Державний та гарантований державою борг України за 2012-2017 рр, млрд дол США

Вид боргу	Рік					
	31.12.2012	31.12.2013	31.12.2014	31.12.2015	31.12.2016	31.07.2017
Загальна сума державного та гарантованого державою боргу	64,50	73,16	69,81	65,51	70,97	76,06
<i>Державний борг</i>	49,95	60,08	60,06	55,59	60,71	64,04
<i>Внутрішній борг</i>	23,81	32,15	29,24	21,17	24,66	26,60
1. Заборгованість за випущеними цінними паперами на внутрішньому ринку	23,43	31,78	29,06	21,06	24,57	26,51
2. Заборгованість перед банківськими та іншими фінансовими установами	0,38	0,36	0,18	0,11	0,09	0,09
<i>Зовнішній борг</i>	26,14	27,93	30,82	34,43	36,05	37,44
1. Заборгованість за позиками, одержаними від міжнародних фінансових організацій	10,02	7,74	10,72	14,06	13,68	14,91
2. Заборгованість за позиками, одержаними від органів управління іноземних держав	1,14	0,91	1,04	1,36	1,68	1,76
3. Заборгованість за позиками, одержаними від іноземних комерційних банків, інших іноземних фінансових установ	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
4. Заборгованість за випущеними цінними паперами на зовнішньому ринку	13,09	17,38	17,28	17,30	19,04	19,04
5. Заборгованість, не віднесена до інших категорій	1,89	1,90	1,78	1,70	1,65	1,73
<i>Гарантований державою борг</i>	14,55	13,08	9,75	9,91	10,26	12,02
<i>Внутрішній борг</i>	2,03	3,39	1,77	0,89	0,70	0,76
1. Заборгованість за випущеними цінними паперами на внутрішньому ринку	1,25	2,64	1,37	0,68	0,59	0,62
2. Заборгованість перед банківськими та іншими фінансовими установами	0,78	0,75	0,40	0,21	0,12	0,15
3. Заборгованість, не віднесена до інших категорій	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
<i>Зовнішній борг</i>	12,52	9,69	7,99	9,02	9,56	11,26
1. Заборгованість за позиками, одержаними від міжнародних фінансових організацій	5,07	2,03	2,54	5,87	7,02	8,32
2. Заборгованість за позиками, одержаними від органів управління іноземних держав	0,25	0,25	0,24	0,19	0,15	0,10
3. Заборгованість за позиками, одержаними від іноземних комерційних банків, інших іноземних фінансових установ	3,67	3,88	3,27	2,84	2,28	2,73
4. Заборгованість за випущеними цінними паперами на зовнішньому ринку	3,40	3,40	1,81	0,00	0,00	0,00
5. Заборгованість, не віднесена до інших категорій	0,13	0,13	0,12	0,11	0,11	0,11

*Побудовано автором на основі даних Міністерства фінансів України [16]

України; реалізація проекту з модернізації автоматизованих систем прикордонного контролю; розбудова прикордонної дорожньої інфраструктури на українсько-польському та українсько-угорському кордонах [17; 18].

Відповідальність за управління державним боргом України покладена на Департамент боргової та міжнародної фінансової політики, що функціонують у складі Міністерства фінансів України. Цей відділ

займається розробкою і реалізацією ефективної боргової стратегії, складанням статистичних звітів щодо державного боргу. Аналітична обробка матеріалів здійснюється кадрами Міністерства фінансів України. Фінансовими питаннями займається Національний банк України, Державне казначейство України та Державна контрольно-ревізійна служба України.

Щоб знизити боргове навантаження, Міністерство фінансів України працює у двох напрямках: 1) заміщення старих дорогих запозичень минулих років (в середньому - під 8% річних строком близько 8 років) на більш дешеві позики (в середньому - до 3% річних строком понад 10 років), таким чином, нові кредити є майже утричі вигідніші за попередні; 2) реструктуризація боргів з власниками комерційних зовнішніх зобов'язань країни: Угода між Міністерством фінансів та Спеціальним комітетом кредиторів щодо реструктуризації зовнішнього комерційного боргу України передбачає, зокрема, зменшення основної суми суверенного і гарантованого державою боргу на 20%, що дозволяє знизити борговий тягар на 3,6 млрд. дол. [16].

Перспективні кроки у регулюванні зовнішньої заборгованості в Україні

Аналіз досвіду різних країн та напрацювань науковців [2; 3; 8; 9; 14] свідчить про те, що уряду України для врегулювання боргової проблеми доцільно здійснити низку дій для підвищення ефективного управління зовнішньою державною заборгованістю.

Йдеться, насамперед, про реалізацію політики переважання внутрішніх позик над зовнішніми і розвиток вітчизняного фондового ринку, а також забезпечення інвестиційно-інноваційного спрямування зовнішніх позик.

На часі й розробка цілісної системи законодавчого забезпечення регулювання витрат з обслуговування і погашення зовнішнього боргу урядом, зокрема ухвалення Закону України «Про Державний борг» та затвердження Стратегії управління державним боргом із компонентами, рекомендованими Світовим банком. Зусилля також мають бути спрямовані на реструктуризації та списанні зовнішнього державного боргу (позитивний досвід інших країн підтверджує ефективність застосування такого інструменту управління зовнішнім боргом).

Важливим питанням боргового регулювання для України видається вибір найбільш ефективних моделей управління із врахуванням міжнародного досвіду. Видається доцільним застосувати в Україні агентську модель, оскільки вона має цілеспрямованість та може забезпечити високий рівень прозорості. Для цього може бути створено Агентство з управління державним боргом. Проте варто зважати на те, що створення агентства потребуватиме окремих фінансових витрат, що будуть пов'язані з утриманням апарату правління, витрат на здійснення постійного моніторингу ринків капіталу та хеджування ризиками. Тому альтернативним варіантом може бути розширення повноважень Департаменту боргової та міжнародної фінансової політики Міністерства фінансів України. Особливу увагу при цьому слід приділити забезпеченню відкритості і прозорості боргової політики для інвесторів і кредиторів. За будь-якої моделі необхідна оптимізація обліку державного боргу шляхом впровадження новітніх ІТ-систем.

Вибір оптимальної моделі для України можна вважати запорукою зростання економічної стабільності, а також підвищення кредитного рейтингу держави. Однак слід врахувати досвід інших країн, зокрема труднощі в скороченні бюджетних витрат і нарощуванні доходів, посилення небезпеки інфляційного фінансування бюджетного дефіциту, зниження курсу національної грошової одиниці щодо твердих валют, перепони на шляху розміщення державних позик та інших форм мобілізації внутрішніх фінансових потоків.

Для якісного управління зовнішнім боргом слід глибше аналізувати умови, на яких надаються зовнішні кредити. Більшу перевагу доцільно віддавати внутрішнім та довгостроковим зовнішнім позикам, адже це не обтяжує боржника додатковими затратами із пролонгації короткострокових кредитів, що особливо актуально для України.

Висновки

Чимало країн як розвинутих, так і тих, що розвиваються, мають зовнішній державний борг. Наявність боргу не можна вважати показником фінансової неспроможності країни, адже деякі країни виступають одно-

часно як позичальниками, так і кредиторами. Однак, важливим є співвідношення між зовнішнім боргом і ВВП країни.

У практиці різних країн з управління державним боргом сформувались різні цілі, засоби та моделі (урядова, банківська та агентська) управління, які стали невіддільним елементом макроекономічної політики країни.

Хоча Україна не вважається світовим лідером із зовнішнього державного боргу, проте її заборгованість є значною і такою, що має тенденцію до зростання. Тому актуальними видаються завдання щодо ефективного управління зовнішньою державною заборгованістю, адже таке управління передбачає розв'язання проблеми зниження боргового навантаження та ризику невиконання боргових зобов'язань держави з використанням різних методів та моделей, насамперед, через зміну політики щодо внутрішнього запозичення фінансових ресурсів, удосконалення законодавчого забезпечення регулювання витрат з обслуговування і погашення зовнішнього боргу урядом, впровадження по можливості агентської моделі управління державним зовнішнім боргом.

Перелік літератури та джерел інформації

1. Фурман І. В. Стан зовнішньої заборгованості України перед міжнародними кредиторами: оцінка та напрями врегулювання // Фінансовий простір. 2013. № 2. С. 66-73.
2. Сич Н. О. Світовий досвід як векторний орієнтир в управлінні зовнішнім державним боргом // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. 2013. Вип. 37. С. 350-358.
3. Вахненко Т. П. Концептуальные основы управления внешним национальным долгом Украины // Экономика Украины. 2007. № 1. С. 14-24.
4. Руденко В. В. Сутність та особливості управління державним боргом у різних країнах світу // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Проблеми економіки та управління. 2013. № 754. С. 61-67.
5. International Debt Statistics // World Bank. URL: <https://data.worldbank.org/data-catalog/international-debt-statistics> (дата звернення: 19.11.2017).
6. Руководящие принципы управления государственным долгом: Сопроводительный документ, подготовленный сотрудниками Международного валютного фонда и Всемирного банка. URL: <http://www.imf.org/external/np/mae/pdebt/2002/rus/112102r.htm> (дата звернення: 20.11.2017).
7. Barcza G. The Changing Role of Public Debt in Economics and the Basic Principles of Hungarian Debt Management // Public Finance Quarterly. 2015. Vol. 4. P. 433-446.
8. Лубкей Н. П., Попко Н. В. Зарубіжний досвід ефективного управління зовнішнім державним боргом // Проблеми та перспективи розвитку фінансової системи України : збірн. наук. праць. У 2-х част. Ч. 2. Тернопіль : Вектор, 2014. С. 116-121.
9. Кончаківський І. В., Пинзеник Ю. В. Світовий досвід управління державним боргом // Вісник Львів. ун-ту. Серія екон. 2011. Вип. 45. С. 131-137.
10. Managing public debt: from diagnostics to reform implementation / World Bank. 2007. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/998331468331268053/pdf/399880PAPER0Ma13082136872901PUBLIC1.pdf> (дата звернення: 21.11.2017).
11. Government Debt Management: Designing Debt Management Strategies / World Bank. 2017. URL: http://treasury.worldbank.org/documents/BackgroundNote_GDM1.pdf (дата звернення: 21.10.2017).
12. Офіційний сайт Паризького клубу кредиторів URL: <http://www.clubdeparis.org/> (дата звернення: 20.11.2017).
13. Рибалка С. Борги України: потрібне списання // Економічна правда. 2017. 4 квітня. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2017/04/4/623454/> (дата звернення: 24.10.2017).
14. Лютий І., Рожко О. Сучасні тенденції та використання державного кредиту у розвинутих зарубіжних країнах // Світ фінансів. Державні фінанси. 2006. Вип. 4(9). С. 17-24.
15. Прутська О. О. та ін. Управління державним боргом. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 216 с.
16. Борг // Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <https://www.minfin.gov.ua/news/borg> (дата звернення: 26.10.2017).
17. Про державний бюджет України на 2017 р.: Закон України № 1801-19 від 21.12.2016 (із змінами). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1801-19> (дата звернення: 26.10.2017).
18. Проект Закону про Державний бюджет України на 2018 рік № 7000 від 15.09.2017. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62551 (дата звернення: 26.10.2017).

References

1. Furman, I. (2013). Stan zovnishnoi zaborhovanosti Ukrainy pered mizhnarodnymi kredytoramy: otsinka ta napriamy vrehuliuvannia [State of Ukraine's External Debt to International Lenders: Evaluation and Directions of Settlement]. *Financial Space*, 2, 66-73.
2. Sych, N. (2013). Svitovyi dosvid yak vektornyi oriiientyr v upravlinni zovnishnim derzhavnym borhom [World experience as a vector reference in the management of external public debt]. *Problems and prospects of development of the banking system of Ukraine*, 37, 350-358.
3. Vakhnenko, T. P. (2007). Kontseptualnyye osnovy upravleniya vneshnim natsionalnym dolgom Ukrainy [Conceptual bases of management of external national debt of Ukraine]. *Economy of Ukraine*, 1, 14-24.
4. Rudenko, V. (2013). Sutnist ta osoblyvosti upravlinnia derzhavnym borhom u riznykh krainakh svitu [Essence and features of public debt management in different countries of the world]. *Journal of Lviv Polytechnic*, 754, 61-67.
5. World Bank (2017). *International Debt Statistics*. Retrieved from: <https://data.worldbank.org/data-catalog/international-debt-statistics>.
6. International Monetary Fund (2002). *Guidelines for public debt management: A supporting document prepared by the staff of the International Monetary Fund and the World Bank*. Retrieved from: <http://www.imf.org/external/np/mae/pdebt/2002/rus/112102r.htm>.
7. Barcza, G. (2015). The Changing Role of Public Debt in Economics and the Basic Principles of Hungarian Debt Management. *Public Finance Quarterly*, 4, 433-446.
8. Lubkay, N., Popko, N. (2014). Zarubizhnyi dosvid efektyvnoho upravlinnia zovnishnim derzhavnym borhom [Foreign experience of effective management of external public debt]. *Problems and prospects of development of the financial system of Ukraine*. Vol.2. Ternopil: Vector, pp. 116-121.
9. Konchakivsky, I., Pynzenyk Yu. (2011). Svitovyi dosvid upravlinnia derzhavnym borhom [World experience in managing public debt]. *Visnyk of the Lviv University*, 45, 131-137.
10. World Bank (2007). *Managing public debt : from diagnostics to reform implementation*. Retrieved from: <http://documents.worldbank.org/curated/en/998331468331268053/pdf/399880PAPER0Ma13082136872901PUBLIC1.pdf>.
11. World Bank (2017). *Government Debt Management: Designing Debt Management Strategies*. Retrieved from: http://treasury.worldbank.org/documents/BackgroundNote_GDM1.pdf.
12. Club de Paris. *Official site*. Retrieved from: <http://www.clubdeparis.org/>
13. Rybalka, C. (2017). Borhy Ukrainy: potribne spysannia [Debt of Ukraine: Need to be canceled]. *Ekonomichna pravda*. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/columns/2017/04/4/623454>.
14. Liutyi, I., Rozhko, O (2006). Suchasni tendencii ta vukorustannya dergavnogo kreditu u rozvinenih zarubignih krainah [Modern tendencies and use of state credit in developed foreign countries]. *The world of finance. State finance*, 4 (9), 17-24.
15. Prutskaya, O. et al. (2010). *Upravlinnia derzhavnym borhom* [Public Debt Management]. Kyiv: Center for Educational Literature.
16. Ministry of Finance of Ukraine (2017). *Debts*. Retrieved from: <https://www.minfin.gov.ua/news/borg>.
17. Verkhovna Rada of Ukraine (2016). *Pro derzhavnyy byudzhet Ukrayiny na 2017 r.: Zakon Ukrayiny № 1801-19 vid 21.12.2016 (iz zminamy)* [On the State Budget of Ukraine for 2017: Law of Ukraine No. 1801-19 dated 21.12.2016 (as amended)]. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1801-19>.
18. Verkhovna Rada of Ukraine (2017). *Proekt Zakonu pro Derzhavnyy byudzhet Ukrayiny na 2018 rik № 7000 vid 15.09.2017* [Draft Law on the State Budget of Ukraine for 2018 No. 7000 dated 15.09.2017]. Retrieved from: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62551.

Дослідження економіки АПК

УДК 338.436 (477)

СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ

STATE-OF-ART AND TRENDS OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN UKRAINE

Юлія Ярмоленко

Канд.екон. наук, доцент кафедри маркетингу Академії праці, соціальних відносин і туризму

Julia Yarmolenko

Ph.D in Economics, Associate Professor, Department of Management, Academy of Labour, Social Relations and Tourism

 orcid.org/0000-0002-1814-5828

 yarmolenko.yo@socosvita.kiev.ua

Анотація

На основі статистичних матеріалів Державної служби статистики України та Державного агентства земельних ресурсів України охарактеризовано стан аграрного виробництва України у 2000-2016 рр. Визначено тенденції змін сільськогосподарських угідь, зокрема збільшення питомої ваги господарств населення і зменшення частки сільськогосподарських підприємств. Визначено поточну структуру аграрного виробництва і з'ясовано, що рівень самозабезпеченості за основними видами продовольства (м'ясо та м'ясопродукти, молоко та молочні продукти, овочі) - у межах 100%.

Частка агропродовольчої продукції у загальному експорті постійно зростає і у 2015 р. перевищила 38%. Понад 70% експорту формують три види продукції - зернові, насіння олійних культур на соняшникову олію.

Проведене дослідження демонструє, що аграрне виробництво України має всі можливості для подальшого розвитку та ефективної інтеграції в світовий економічний простір.

Ключові слова:

сільськогосподарські угіддя, продукція рослинництва, продукції тваринництва, експорт, імпорт.

Key words:

agricultural land, crop production, livestock products, export, import.

Інформація про рукопис

Надійшов до редакції:
25.09.2017

Рецензований: 8.10.2017

Подано доопрацьовану
версію: 16.11.2017

Прийнятий до друку:
25.11.2017

Abstract

The paper reviews the role of the agrarian sector in the real economy and the state of agrarian production of Ukraine in 200-2016; the tendencies of its development on the main indicators of activity namely, volumes of production, profit, productivity, profitability level, agricultural production per person, agricultural price indices, are determined which testify the positive dynamics of agrarian production development in recent years. The research was performed on the basis of data produced by the State Committee of Statistics of Ukraine and State Agency of Ukraine on Land Resources.

The tendencies of changes in agricultural lands which clearly demonstrate an increase in the share of households and the decrease in the share of agricultural enterprises during 2000-2016 are described. It is found that the share of food products in total exports is constantly increasing and exceeded 38% in 2015. Three types of products such as cereal, oilseeds and sunflower oil form more than 70% of exports. The share with high added value (finished products) is reduced.

Analysis demonstrates that the level of self-sufficiency for basic types of food such as meat and meat products, milk and dairy products and vegetables is within 100%, the level of self-sufficiency is slightly higher in egg production, while the leader is grain and leguminous crops - 238%, which are the main export commodity. The internal usage of potatoes and fruits, berries and grapes exceeds the level of production by 4% and 8%, hence, this product is imported.

The calculations provide ground for the statement that the share of agricultural exports in production especially grain crops, soyabeans, and canola is increased, 82% of grown corn in 2015 is exported.

The research supports the notion that agrarian production of Ukraine has all possibilities for further development and effective integration into the world economic space.

Вступ

Стратегія розвитку аграрного сектору на період до 2020 року, схвалена Кабінетом Міністрів України у жовтні 2013 р. [1], розглядає аграрний сектор України з його базовою складовою - сільським виробництвом, як системоутворюючий у національній економіці. Адже він формує засади збереження суверенності держави - продовольчу та у визначених межах економічну, екологічну та енергетичну безпеку, забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей національної економіки та формує соціально-економічні основи розвитку сільських територій.

Питання розвитку аграрного сектору України досліджувало чимало науковців. В останні роки науковці розвідки зосереджувались на таких аспектах, як державне регулювання економічних відносин в аграрній сфері (Л. Катан[2], П. Саблук [3]), підприємницька діяльність в аграрній сфері, динаміка аграрного бізнесу та агроінвестицій (А. Бабенко [4], М. Багорка та І. Білоткач [5], Ю. Кернасюк [6], І. Кириленко та В. Івченко [7]), розвиток конкурентоспроможності аграрного бізнесу в цілому та окремих виробництв (Р. Безус та О. Білоткач [8], Г. Черевко та І. Черевко [9], О. Шубравська [10]) тощо.

Вважаємо за доцільне детальніше розглянути питання розвитку аграрного виробництва, яке є основою всього аграрного сектору економіки. Наразі вважається, що аграрне виробництво посідає вагомe місце в економіці України: у ньому зосереджено приблизно 70 % земельного фонду (дані з урахуванням усіх територій України) [11; 12]. При цьому сільське господарство, як стверджують В. Месель-Веселяк та М. Федоров [13], із дотаційного стало прибутковою сферою, однієї із бюджетоформувальних галузей економіки.

Все це відбувається на тлі позитивної кон'юнктури світових сільськогосподарських ринків (Н. Варшавська [14]). Водночас, як зауважує М. Пугачов [15], військові дії на території України, погіршення рівня життя населення, невизначеність аграрної політики та її зміни створюють невизначеність щодо майбутнього розвитку аграрного розвитку України.

Оскільки рівень економічного розвитку сільського господарства значною мірою визначає й рівень розвитку економіки країни в цілому, тому важливо розуміти основні тенденції такого виробництва, що й актуалізувало вибір тематики дослідження.

Методологія роботи

Мета роботи полягає у тому, щоб з'ясувати сучасний стан аграрного виробництва України та визначити поточні тенденції. У роботі також аналізуються можливості розвитку українського виробництва в умовах подальшого входження до світового економічного простору.

Робота побудована на ретроспективному статистичному аналізі даних Державної служби статистики України та Державного агентства земельних ресурсів України за 2000-2015 рр. До уваги взято те, що інформацію за результатами державних статистичних спостережень (абсолютні та відносні показники) за 2014-2015 рр. наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції. Співставність статистичних даних щодо агропромислового виробництва у ретроспективі є коректною тому, що Державна служба статистики України сформувала основні показники сільського господарства за 2010-2016 рр. без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя.

Основні результати дослідження

Роль аграрного сектору у реальній економіці

Роль аграрного сектору у реальній економіці України без перебільшення можна вважати вирішальною. За даними Державної служби статистики України [16], аграрний сектор є одним із провідних секторів економіки України, частка якого в загальному випуску продукції у фактичних цінах становила у 2015 р. 13,3% та у загальному обсязі валової доданої вартості - 14,2%. Спостерігалася позитивна динаміка і у 2016 р., коли на галузь припадало 16% валової доданої вартості [17]. Цей показник був найвищим в економіці.

Трохи нижчою, але так само у високому значенні, є частка сектора у випуску продукції. Його рівень не стабільний за роками, що пов'язано з впливом некерованих природних факторів, а також з загально економічними катаклізмами, які відбуваються в країні. Звертає на себе увагу той факт, якими капітальними ресурсами досягається цей рівень. Питома вага основних засобів сільськогосподарського призначення дуже низька і становила у 2015 р. 1,2% від наявних у країні основних засобів. Проте слід зауважити, що цей показник визначено не зовсім точно, що зумовлено недостатньою обліковою оцінкою та переоцінкою основних засобів галузі.

Дослідження індексів цін на промислову продукцію та тарифів на послуги, спожиті в сільському господарстві (грудень до грудня попереднього року) за період 2001-2015 рр. показали, що накопичувальний індекс витрат найбільший за видатками на оплату праці - на 23,7 п. Сукупний індекс витрат - 10,8 п. Досить високі накопичувальні індекси цін за видатками паливо - 10,1 п, мінеральні добрива та засоби захисту рослин, загалом матеріально-технічні ресурси промислового походження. У останні роки стрімко зростає вартість електроенергії - індекс становить 7,6 п. з 2001 року до 2015 року. Високий індекс витрат також на покупні корми, на нафтопродукти, будівельні матеріали [17]. Що стосується індексів цін на основні продукти сільськогосподарського виробництва, то найвищі індекси цін на найбільш рентабельні види продукції, серед яких лідирує насіння соняшнику та м'ясо великої рогатої худоби.

Частка зайнятих у аграрному секторі незначна: в 2015 р. вона становила 17,5 % від загальноекономічного рівня, що на 3 % менше ніж у 2000 р. Пояснення двояке - як зміна технологій і менше використання людської праці, так і невраховані та приховані витрати праці. Проте продуктивність праці у сільськогосподарських

підприємствах у 2015 р. зросла у 8 разів порівняно з 2000 р. (рис. 1). Це збільшення відбулося за рахунок зменшення чисельності працівників майже у чотири рази та збільшення виробництва удвічі.

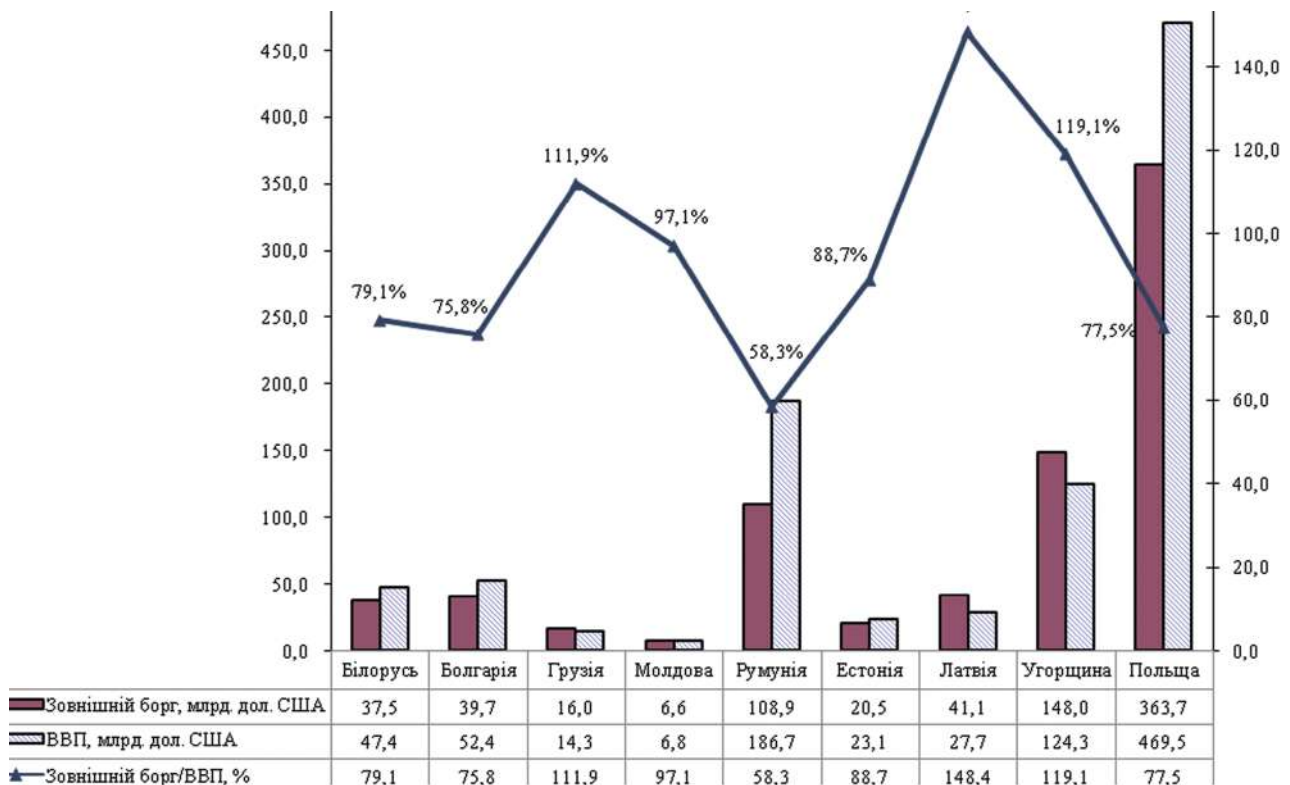

Рис. 1. Динаміка продуктивності праці у сільському господарстві за 2000-2015 рр., тис. грн

Джерело: Побудовано автором на основі даних Державної служби статистики [18].

За підсумками 2015 р. сільське господарство було єдиною прибутковою галуззю серед секторів економіки, які здійснюють основний вклад у ВВП країни. Прибуток сягнув 103456 млн. грн, що майже вп'ятеро більше, ніж у 2014 р. Тоді як у 2000 р. галузь була збитковою (-121 млн. грн).

Рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції досить високий - 45,6 %, зокрема, високий рівень ефективності спостерігається по продукції рослинництва (50,6%), вона є провідною галуззю, оскільки забезпечує швидку окупність інвестицій та забезпечує високий рівень рентабельності, також простежується значний ріст за нею протягом аналізованого періоду.

У 2000-2015 рр. галузь демонструвала фінансову стабільність та зростання. Для порівняння: у 2000 році частка сільського господарства у загальному прибутку становила лише 12 %, а основною прибутковою галуззю була промисловість (62%). Уже в 2015 р. всі галузі, крім сільського господарства, звітували як збиткові [16]. Як і за фінансовими результатами, рівень рентабельності операційної діяльності підтверджує, що сільське господарство утримує всю економіку України, нівелюючи значні збитки у інших галузях економічної діяльності. Причому такий результат досягнуто зі збитку у 2000 році, а далі рівень рентабельності стабільно зростає.

Структура сільськогосподарських угідь і натуральні показники виробництва

За даними Держгеокадастру України [12], у 2016 р. кількість сільськогосподарських угідь у порівнянні з 2000 роком зросла на 2%. Зменшилась кількість земель, які використовувались сільськогосподарськими підприємствами (в 2000 році - 78,6 % у 2016 р. -- 38,4 %), і збільшилась кількість фермерських господарств майже вчетверо, а також господарства населення - в 2,5. Землі інших землекористувачів збільшились на 11 %.

За даними Державної служби статистики [16], сільськогосподарські землі становлять майже 70% загальної площі (території) України. Розподіл землі відбувається між двома основними групами товаровиробників: сільськогосподарськими підприємствами (85%), з яких 4% фермерські господарства і господарства населення (15%) у 2000 році зі змінами у 2016 р. до наступної структури: сільськогосподарські підприємства - 48,6 % (у тому числі 10,2% фермерські господарства), 38,8 % - господарства населення (рис. 2).

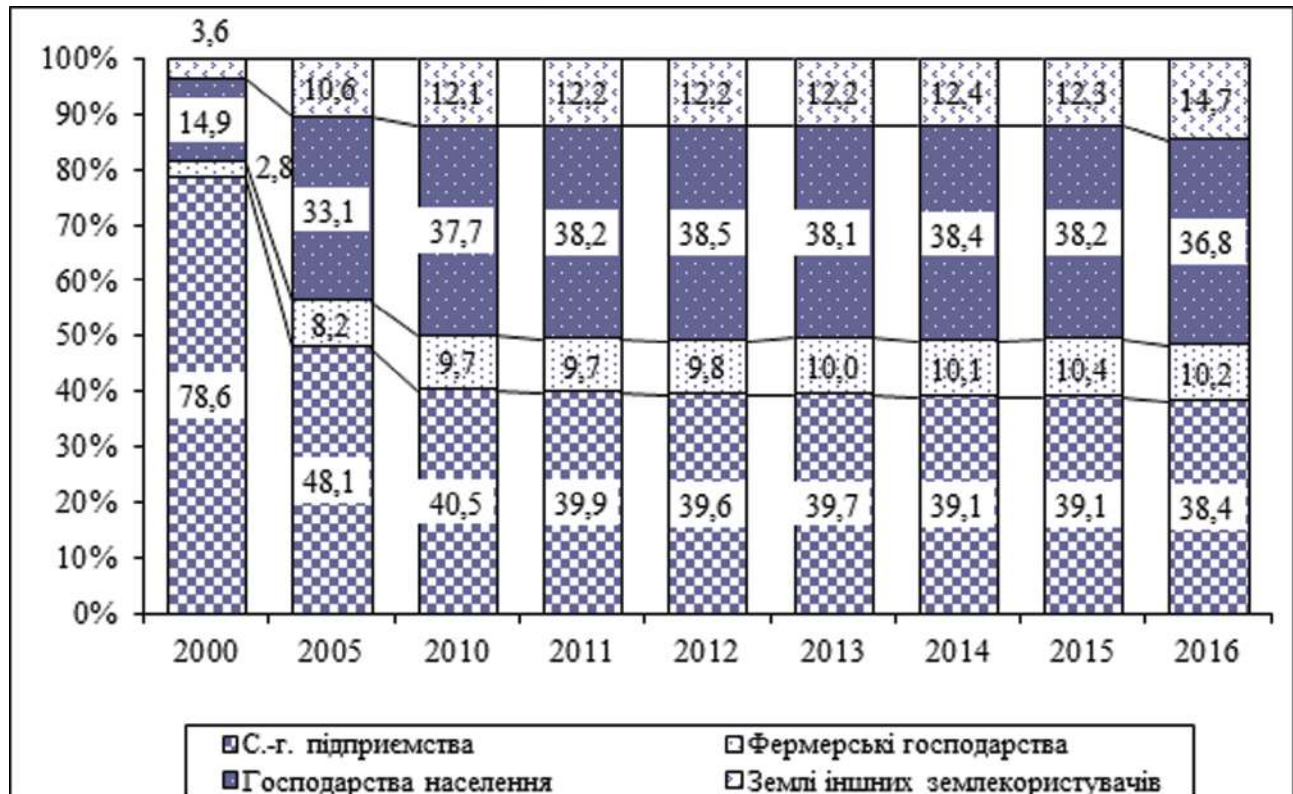

Рис.2. Динаміка змін за сільськогосподарськими угіддями у сільському господарстві за 2000-2016 рр., %

Джерело: Побудовано автором на основі даних Держгеокадастру [12].

Протягом 2000-2015 рр. спостерігалось збільшення питомої ваги господарств населення і зменшення частки сільськогосподарських підприємств. Зазначені дані свідчать про суттєве зростання ролі господарств населення у структурі земельного банку.

Дані Державної служби статистики свідчать, що значно зменшилась площа у володінні сільськогосподарських підприємств - частка у загальній площі становить 49,5% проти 81,4 % у 2000 р., але разом з тим валова продукція зросла до 131,9 млрд. грн, в тому числі продукція рослинництва 99,6 млрд. грн і продукція тваринництва 32,3 млрд. грн., що становить 59,1 % та 45,5 % відповідно. Спостерігається зростання ефективності використання землі: виробництво валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь зросло до 649 тис. грн., що майже вчетверо більше, ніж у 2000 році, але на 6 % менше, ніж у 2014 р. [16].

Натуральні показники виробництва у сільському господарстві зростають. За оцінкою валової продукції у постійних цінах 2010 р. у 2015 р. вона збільшилась на 58,6 % проти 2000 р. Середньорічний темп приросту валової продукції сільського господарства у постійних цінах 2010 року становить 3,1 % загалом, у тому числі сільськогосподарські підприємства - 5,6%, господарства населення - 1%. Тобто крупні форми господарювання мають більше можливостей для нарощування валової продукції. Аналіз динаміки темпів приросту валової продукції усіх категорій господарств (рис. 3) виявив виразну тенденцію спаду виробництва у господарствах населення: частка господарств населення у виробництві валової продукції зменшилась з 61,6% у 2000 р. до 44,9 % у 2015 році [16; 18].

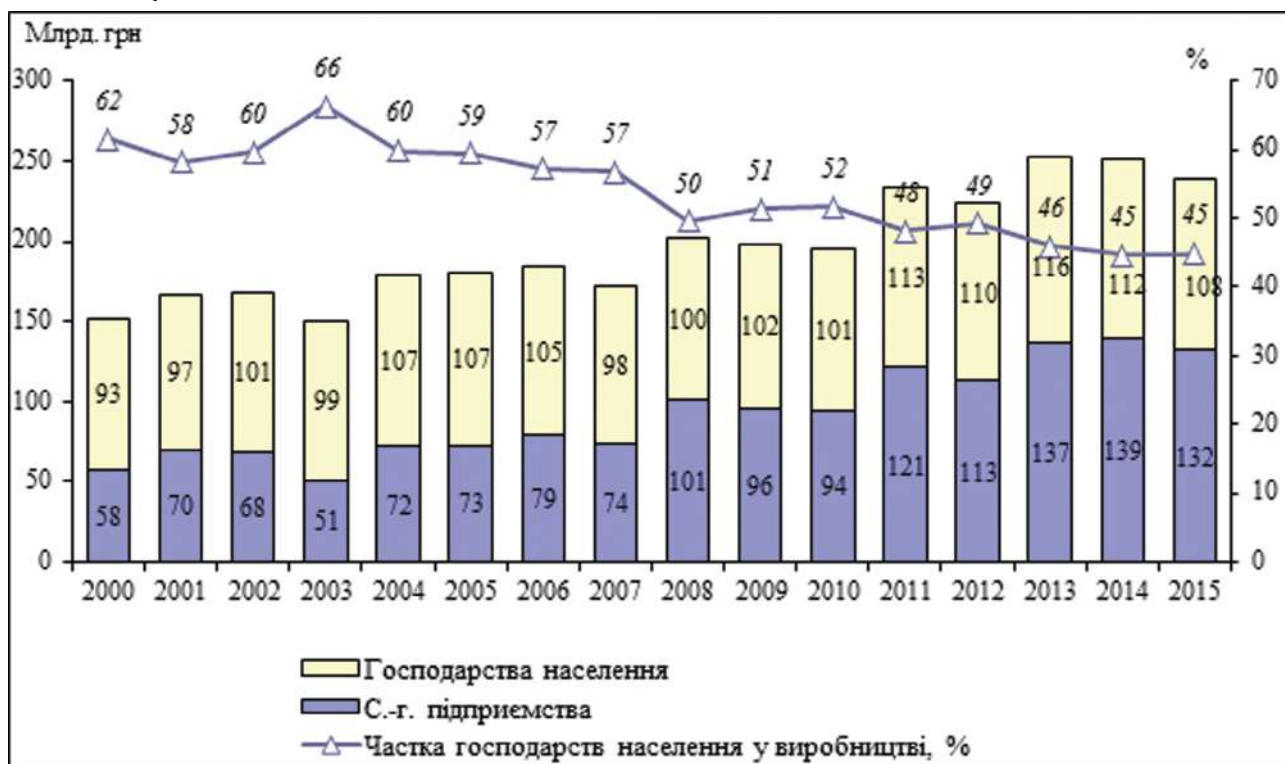

Рис. 3. Динаміка темпів приросту валової продукції у сільському господарстві за 2000-2015 рр., млрд. грн та частка населення у виробництві, %

Джерело: Побудовано автором на основі даних Державної служби статистики [18].

Структура сільськогосподарського виробництва

У табл. 1 наведено дані Державної служби статистики, які засвідчують сутнісні зміни у структурі сільськогосподарського виробництва за 2000-2015 р. Виробництво основних видів продукції на одну особу зросло майже за всіма видами продукції, крім молока та цукрових буряків.

Табл. 1. Виробництво основних видів продукції на 1 особу, кг

	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 у % до		
									2000	2005	2010
Зернові та зернобобові культури	497	807	856	1242	1014	1386	1485	1403	282,3	173,9	163,9
Цукрові буряки (фабричні)	268	328	300	410	404	237	366	241	89,9	73,5	80,3
Соняшник	70	100	148	190	184	243	236	261	372,9	261,0	176,4
Картопля	403	413	408	531	510	489	551	486	120,6	117,7	119,1
Овочі	118	155	177	215	220	217	224	215	182,2	138,7	121,5
Плоди та ягоди	30	36	38	41	44	50	46	50	166,7	138,9	131,6
Виноград	10	9	9	11	10	13	10	9	90,0	100,0	100,0
М'ясо (у забійній масі)	33,8	33,9	44,9	46,9	48,5	52,5	54,9	54,2	160,4	159,9	120,7
Молоко	257	291	245	243	250	253	259	248	96,3	85,1	101,1
Яйця, шт.	179	277	372	409	419	431	456	392	219,0	141,5	105,4

Джерело: Побудовано автором на основі даних Державної служби статистики [19; 20]

Аналіз динаміки виробництва основних видів продукції рослинництва і тваринництва свідчить про збільшення у 2015 р. проти 2000 р. виробництва зернових і технічних культур, зокрема у 61 раз - сої, у 13 раз - ріпаку, у 6 разів - кукурудзи, у 3 рази - пшениці. Водночас відбулось скорочення виробництва нішевих культур (жито, гречка, просо), цукрових буряків майже наполовину [19; 20].

Звертає увагу тенденція скорочення обсягів виробництва тваринницької продукції. Власне, м'ясне скотарство перебуває у глибокій кризі, виробництво яловичини та телятини скоротилось наполовину. Оптимістичніший стан у свинарстві - збільшення виробництва у 4,4 рази за рахунок сільськогосподарських підприємств. При цьому господарства населення майже на 40% скоротили виробництво. Спостерігається зменшення виробництва молока на 16% загалом, особливо у господарствах населення на 12%, а їх частка у виробництві перевищує 75%.

Відбулось збільшення виробництва продукції птахівництва (хоча зменшення у 2015 р. проти 2014 р.) у промислових підприємствах. Незначний ріст спостерігається також і для господарств населення по м'ясу птиці 12%, по виробництву яєць 20%.

Слід звернути увагу на таку тенденцію, як скорочення поголів'я худоби та птиці, зокрема великої рогатої худоби, у т.ч. корів (темپ спаду -6,7% до 2000 р., -5,8% до 2005 р. та -3,4 % до 2010 р.). У 2015 р. порівняно з 2014 р. поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 2%, зокрема, корів — на 8%, свиней — на 3,0%, птиці усіх видів — на 2%.

Зростання спостерігається тільки за поголів'ям птиці у сільськогосподарських підприємствах з темпом приросту 9,7% до 2000 року, хоча зменшення у 2015 р. проти 2014 р. на 1.4 в.п. приросту.

Аналіз статистичних даних [16; 19; 20] дає підстави для твердження, що господарства населення переважають у виробництві цілого ряду продукції тваринництва (зокрема 75,6% яловичини і телятини, 74,9% молока, 86,2% вовни). Також понад половину виробництва припадає на цю форму господарювання у виробництві картоплі (98,7%), овочів (86,1%), плодів (80,9%) і ця тенденція стабільна з 2000 р. У той же час виробництво свинини і продукції птахівництва за останні роки перемістилося у сільськогосподарські підприємства, як найбільш рентабельні у тваринництві. Звідси можна зробити припущення, що господарства населення не мають оперативного простору для вибору виду вирощування продукції, а здійснюють те виробництво, яке усталене традиційно, хоча воно не завжди прибуткове.

Сільськогосподарські підприємства відіграють ключову роль у виробництві експортоорієнтованих культур, виробляючи 77,3% зерна, 92,5% цибулі, 85,4% соняшнику. Вони в рази збільшили виробництво експортоорієнтованих культур - пшениці, кукурудзи, ріпаку, сої тощо. Крім того, саме ці культури вимагають належної агротехніки та наявності солідного машинно-тракторного парку.

Самозабезпеченість продовольством та експорт сільськогосподарської продукції

За статистичними даними [21], самозабезпеченість країни основними видами продовольства (такими як м'ясо та м'ясопродукти, молоко та молочні продукти та овочі) перебуває на рівні 100%. Лідером за рівнем самозабезпеченості є зернові і зернобобові культури - 238%. Що стосується картоплі та плодів, ягід та винограду, то внутрішнє використання перевищує рівень виробництва на 4% та 8%, тобто цей товар імпортується.

Важливою тенденцією аграрного виробництва можна вважати те, що Україна, втративши експортні позиції у традиційних галузях промисловості, стала експортером сільськогосподарської продукції. Частка агропродовольчої продукції у загальному експорті постійно зростає і у 2015 році перевищила 38%. У 2016 р. спостерігалось зростання експорту сільськогосподарської продукції. Так, у 2016 році вартість експорту сільськогосподарської продукції зросла на 5% (або на 0,7 млрд. дол. США) порівняно з 2015 р., при скороченні експорту несільськогосподарської продукції на 10,5% (2,5 млрд. дол. США) [17].

Слід звернути увагу на те, що понад 70% експорту формують три види продукції - зернові, насіння олійних культур та соняшникова олія. При цьому зменшується частка продукції з високою доданою вартістю (готові продукти). Структура експорту сільськогосподарської продукції за групами наведена на рис.4.

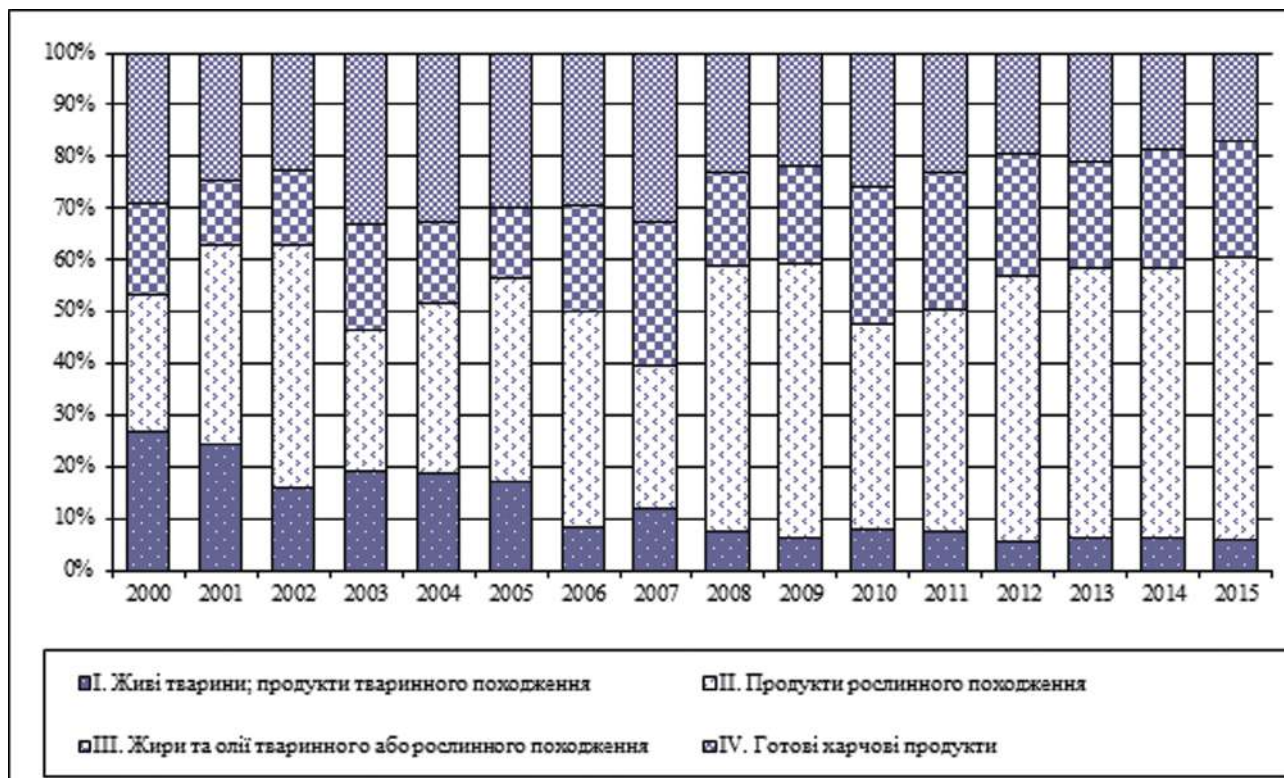

Рис. 4. Структура експорту сільськогосподарської продукції за групами

Джерело: Побудовано автором на основі даних Державної служби статистики [16].

За розрахунками автора, частка експорту сільськогосподарської продукції у виробництві збільшилися (табл. 2), особливо зернових культур, сої, ріпака. Майже 82% вирощеної у 2015 р. кукурудзи експортовано.

Обговорення результатів

Проведене дослідження свідчить, що аграрне виробництво України спроможне стабільно забезпечувати населення країни якісним, безпечним, доступним продовольством. Крім цього Україна, безперечно, здатна на вагомий внесок у вирішення світової проблеми голоду [22]. Зауважимо принагідно, що подальше входження до світового економічного простору, посилення процесів глобалізації, конкуренції, лібералізації торгівлі вимагають адаптації до нових та постійно змінних умов, а відповідно - подальшого удосконалення аграрної політики. Адже частка прямих інвестицій в основний капітал сільського господарства є досить обмеженою, що не дає змоги в повній мірі розвивати галузь. Головним джерелом фінансування залишається самофінансування з прибутку і особистих заощаджень.

Власне, український аграрний сектор з потенціалом виробництва, що значно перевищує потреби внутрішнього ринку, можна розглядати як ланку, що, з одного боку, може стати локомотивом розвитку національної економіки та її ефективної інтеграції в світовий економічний простір, а з іншого - сприяти зростанню доходів, задіяного в аграрній економіці сільського населення, а також дати мультиплікативний ефект у розвитку інших галузей національної економіки.

Дослідження стану і тенденцій аграрного виробництва України свідчать, що воно має значний потенціал, але для його реалізації, в першу чергу, необхідна ефективна державна підтримка, яка б базувалась на досвіді європейських країн, і ця позиція збігається з думкою інших вчених [6; 10; 15]. Так, наприклад, загальний обсяг підтримки аграрного сектора в країнах Європейського Союзу сягає біля 20% від валової продукції сільського господарства, в той час як в Україні даний показник майже у 20 разів менше.

Табл. 2. Частка експорту сільськогосподарської продукції у виробництві

	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Виробництво, тис. тонн								
Зернові, всього	24459	38016	39271	56747	46216	63051	63859	60126
у т.ч. пшениця	10197	18699	16851	22324	15763	22279	24114	26532
ячмінь	6872	8975	8485	9098	6936	7562	9046	8288
кукурудза	3848	7167	11953	22838	20961	30950	28497	23328
Соя	64	613	1680	2264	2410	2774	3882	3931
Ріпак	132	285	1470	1437	1204	2352	2198	1738
Соняшник	3457	4706	6772	8671	8387	11051	10134	11181
Яйця, млн. шт	8809	13046	17052	18690	19111	19615	19587	16783
М'ясо	1663	1597	2059	2144	2210	2389	2360	2323
Молоко	12658	13714	11249	11086	11378	11488	11133	10615
Олія соняшникова	973	1381	2990	3177	3804	3403	4400	3715
Експорт, тис. тонн								
Зернові, всього	1330	12650	14239	14825	27798	27836	33423	38338
у т.ч. пшениця	201	6010	4860	4097	8679	7762	10545	13454
ячмінь	865	3505	4785	2145	2582	2340	4169	4630
кукурудза	163	2800	4052	7806	15631	16729	17558	19049
Соя	8	175	449	1096	1481	1492	1675	2199
Ріпак	69	183	1509	1011	1298	2347	2037	1435
Соняшник	834	36	410	406	282	70	74	48
Яйця, млн. шт	0	17	1299	1437	1420	1818	2545	2182
М'ясо	163	82	48	79	125	182	218	245
Молоко	1100	1901	956	964	820	769	527	464
Олія соняшникова	583	852	2701	2683	3614	3209	4345	3940
Частка експорту у виробництві, %								
Зернові, всього	5,4	33,3	36,3	26,1	60,1	44,1	52,3	63,8
у т.ч. пшениця	2,0	32,1	28,8	18,4	55,1	34,8	43,7	50,7
ячмінь	12,6	39,1	56,4	23,6	37,2	30,9	46,1	55,9
кукурудза	4,2	39,1	33,9	34,2	74,6	54,1	61,6	81,7
Соя	12,0	28,5	26,7	48,4	61,4	53,8	43,2	55,9
Ріпак	52,1	64,4	102,7	70,3	107,7	99,8	92,7	82,6
Соняшник	24,1	0,8	6,1	4,7	3,4	0,6	0,7	0,4
Яйця, млн. шт	0,0	0,1	7,6	7,7	7,4	9,3	13,0	13,0
М'ясо	9,8	5,1	2,3	3,7	5,7	7,6	9,2	10,5
Молоко	8,7	13,9	8,5	8,7	7,2	6,7	4,7	4,4
Олія соняшникова	59,9	61,7	90,3	84,5	95,0	94,3	98,8	106,0

Джерело: Побудовано автором на основі даних Державної служби статистики [16].

Не менш важливим видається впровадження інновацій, використання інтенсивних технологій вирощування сільськогосподарських культур, роботизованих комплексів у тваринництві, розвиток точного землеробства. А для цього необхідно збільшення обсягів фінансування на наукові розробки, яке на сьогодні на вкрай низькому рівні. Крім того, доступ до кредитних ресурсів для вітчизняних сільськогосподарських виробників обмежений. За різними оцінками, в Україні частка банківського кредитування займає менше 20% обігових коштів аграрного сектору, а у розвинутих країнах вона досягає 70%. Ставка за кредитами для сільського

господарства у 2016 році становила більше 19%, що вище, ніж середня відсоткова ставка за кредитами по економіці [23]. В основному це короткострокові кредити, які видавалися для поточних операційних потреб діяльності аграрного сектора (підготовка до посівної з закупкою добрив, насіння, палива, кормів, посадкового матеріалу, тощо), а не довгострокові, які саме й направляються на розвиток та придбання основних фондів.

Важливим чинником реалізації сільськогосподарського потенціалу слід вважати здійснення належної соціальної політики, спрямованої на забезпечення гідного рівня життя людині у сілі. А сьогодні у сільській місцевості: високий рівень безробіття, найнижча серед галузей економіки оплата праці, недостатній рівень забезпеченості медичними закладами та медичним обслуговуванням, низька забезпеченість мережею сільських освітніх закладів, житлові умови сільського населення гірші, ніж міського, низький рівень розвиненості дорожньо-транспортної інфраструктури, низька забезпеченість об'єктами культурного призначення. А це призводить до відтоку найбільш ініціативних економічно активних громадян (перш за все, молоді) до міст та за кордон, унеможлиблює нагромадження і якісне відтворення сільських трудових ресурсів, прискорює старіння населення, зменшує кількість працюючих та погіршує якість трудового потенціалу села.

Висновки

Проведений аналіз динаміки розвитку аграрного виробництва України у 2000-2015 рр. дає підстави визначити низку тенденцій. По-перше, аграрний сектор залишається одним із провідних секторів економіки України, частка якого у загальному обсязі валової доданої вартості становила у 2015 р. 14,2%, а у 2016 р. - 16%. За підсумками 2015 р. сільське господарство було єдиною прибутковою галуззю серед секторів економіки, які здійснюють основний вклад у ВВП країни. рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції можна охарактеризувати як високий - 45,6 %. При цьому продуктивність праці у сільськогосподарських підприємствах у 2015 р. зросла у 8 разів порівняно з 2000 р.

По-друге, у 2000-2015 рр. не відбулось сутнісного скорочення сільськогосподарських угідь: ці землі становлять майже 70% території України. Проте відбулись зміни основних груп товаровиробників: збільшення питомої ваги господарств населення і зменшення частки сільськогосподарських підприємств (до 48,6%, у тому числі 10,2% - фермерські господарства). У той час як сільськогосподарські підприємства відіграють ключову роль у виробництві експортоорієнтованих культур рослинництва, господарства населення переважають у виробництві цілого ряду продукції тваринництва.

По-третє, зростають натуральні показники аграрного виробництва. За оцінкою валової продукції у постійних цінах 2010 р. у 2015 р. вона збільшилась на 58,6 % проти 2000 р. Аналіз динаміки виробництва основних видів продукції рослинництва і тваринництва свідчить про збільшення виробництва зернових і технічних культур, передовсім сої, ріпаку, кукурудзи, пшениці. При цьому відбувається скорочення обсягів виробництва тваринницької продукції, скорочення поголів'я худоби та птиці.

По-четверте, в Україні достатній рівень самозабезпеченості основними видами продовольства (м'ясо та м'ясопродукти, молоко та молочні продукти та овочі). Україна є експортером сільськогосподарської продукції, але понад 70% експорту формують три види продукції - зернові, насіння олійних культур та соняшникова олія, експорт яких зростає, у той час як зменшується експорт готових продуктів, тобто продукції з високою доданою вартістю.

Для реалізації потенціалу аграрного виробництва необхідна державна підтримка шляхом здійснення, у першу чергу, належної інвестиційної та соціальної політики.

Перелік літератури і джерел інформації

1. Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.10.2013 р. № 806-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80> (дата звернення 1.08.2017).
2. Катан Л.І. Економічне забезпечення сталого розвитку аграрної сфери. Суми : Довкілля, 2012. 350 с.

3. Саблук П. Т. Стан та напрямки аграрної реформи // Економіка АПК. 2015. № 2. С. 10-17.
4. Бабенко А. Г. Актуальні проблеми розвитку економіки аграрного сектору України // Стратегічні імперативи розвитку туризму та економіки в умовах глобалізації : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (...) м. За поріжжя, 30-31 березня 2017 р. : в 2 т. За заг. ред. В. М. Зайцевої. Запоріжжя : Просвіта, 2017. Т. 2. С. 20-26.
5. Багорка М. О., Білоткач І. А. Формування та оцінка маркетингового потенціалу аграрних підприємств // Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка. 2015. №. 20(4). С. 63-67.
6. Кернасюк Ю. Агроінвестиції у сталий розвиток // Агробізнес сьогодні. 2016. № 8. URL: <http://www.agro-business.com.ua/ekonomichnyi-gektar/6269-agroinvestytsii-u-stalyi-rozvytok.html> (дата звернення 1.9.2017).
7. Кириленко І. Г., Івченко В. Є. Економічні аспекти трансформації сільськогосподарського виробництва в Україні // Економіка АПК. 2017. № 3. С. 21-28.
8. Безус Р. М., Білоткач О. В. Особливості інвестиційного забезпечення розвитку органічного агровиробництва в Україні // Молодий вчений. 2017. № 3(43). С. 581-585
9. Черевко Г., Черевко І. Аграрна економіка країн Вишеградської групи в умовах їх членства в ЄС: досвід і значення для України // Аграрна економіка. 2015. Т. 8. № 1-2. С. 3-12.
10. Шубравська О.В. Розвиток агропродовольчого виробництва України: завдання і виклики // Економіка та управління підприємствами. 2016. № 4. С5-12.
11. Ляліна Н.С. Сучасний стан та основні тенденції виробництва продукції рослинництва в Україні // Економіка та управління підприємствами. 2017. № 8. С. 298-302.
12. Структура земельного фонду України та динаміка його змін / Держгеокадастр. 2015. 4 грудня. URL: <http://land.gov.ua/info/struktura-zemelnoho-fondu-ukrainy-ta-dynamika-ioho-zmin> (дата звернення 12,09,2017).
13. Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Стратегічні напрями розвитку аграрного сектору економіки України // Економіка АПК. 2016. № 6. С. 37-49.
14. Варшавська Н. Г. Аналіз конкурентного середовища європейського аграрного ринку // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство». 2017. № 12 (1). С. 55-59.
15. Пугачов М. І. Аграрний сектор економіки в умовах інституційних змін // Економіка АПК. 2017. № 5. С. 12-18.
16. Сільське господарство України: Статистичний збірник. 2015 / Відп. О. М. Прокопенко. Київ: Державна служба статистики, 2016. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 1.08.2017).
17. Сільське господарство України: Статистичний збірник. 2016/Відп. О. М. Прокопенко. Київ Державна служба статистики, 2017. 246 с. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 1.08.2017).
18. Валова продукція сільського господарства: Статистичний бюлетень (у постійних цінах 2010 р.). Київ: Державна служба статистики, 2016. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 10.08.2017).
19. Рослинництво України: Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики, 2016. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 10.08.2017).
20. Тваринництво України: Статистичний збірник Київ: Державна служба статистики, 2016. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 10.08.2017).
21. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України: Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики, 2016. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 14.08.2017).
22. Ярмоленко Ю.О. Особливості сталого розвитку аграрного сектору економіки України // Економіка та держава. 2015. № 11. С. 112-115.
23. Ярмоленко Ю.О. Інвестиції в сталий розвиток аграрного виробництва: стан, проблеми та напрями їх вирішення // Регіональна бізнес-економіка та управління. 2017. №1 (53). С. 57-67.

References

1. Cabinet of Ministers of Ukraine (2013). *Pro skhvalennya Stratehiyi rozvytku ahrarnoho sektoru ekonomiky na period do 2020 roku: Rozporyadzhennya vid 17.10.2013 r. № 806-r.* [On approval of the Strategy for the development of the agrarian sector of the economy for the period up to 2020: The Order dated October 17, 2013, No. 806-p.]. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80>.
2. Katan, L. I. (2012). *Ekonomichne zabezpechennya staloho rozvytku ahrarnoyi sfery* [Economic Sustainable Development of the Agrarian Sphere]. Sumy : Dovkillya.
3. Sabluk, P. T. (2015). Stan ta napryamky ahrarnoyi reform [State and trends of agrarian reform]. *Ekonomika APK*, 2, 10-17.

4. Babenko, A. H. (2017). Aktual'ni problemy rozvytku ekonomiky ahrarynoho sektoru Ukrayiny [Actual problems of economic development of the agrarian sector of Ukraine]. *Stratehichni imperatyvy rozvytku turyzmu ta ekonomiky v umovakh hlobalizatsiyi* (pp. 20-26). Zaporizhzhya: Prosvita.
5. Bahorka, M. O. & Bilotkach, I. A. (2015). Formuvannya ta otsinka marketynhovoho potentsialu ahrarynykh pidpryyemstv [Formation and estimation of marketing potential of agrarian enterprises]. *Visnyk Odes'koho natsional'noho universytetu. Seriya: Ekonomika*, 20(4), 63-67.
6. Kernasyuk, Y. (2016). Ahroinvestytsiyi u stalyy rozvytok [Agri-Investments in Sustainable Development]. *Ahrobiznes s'ohodni*, 8. Retrieved from: <http://www.agro-business.com.ua/ekonomichniy-gektar/6269-agroinvestytsii-u-stalyy-rozvytok.html>.
7. Kyrylenko, I. H. & Ivchenko, V. Y. (2017). Ekonomichni aspekty transformatsiyi sil'skohospodars'koho vyrobnytstva v Ukrayini [Economic Aspects of Transformation of Agricultural Production in Ukraine]. *Ekonomika APK*, 3, 21-28.
8. Bezus, R. M. & Bilotkach, O. V. (2017). Osoblyvosti investytsiynoho zabezpechennya rozvytku orhanichnoho ahrovyrobnytstva v Ukrayini [Features of investment support for the development of organic farming in Ukraine]. *Molodyy vcheny, № 3(43)*, 581-585.
9. Cherevko, H. & Cherevko, I. (2015). Ahraryna ekonomika krayin Vyshehrads'koyi hrupy v umovakh yikh chlenstva v ES: dosvid i znachennya dlya Ukrayiny [Agrarian economics of the countries of the Visegrad Group in terms of their EU membership: experience and significance for Ukraine]. *Ahraryna ekonomika*, 1-2, 3-12.
10. Shubrav's'ka, O. V. (2016). Rozvytok ahroprodovol'choho vyrobnytstva Ukrayiny: zavdannya i vyklyky [Development of Ukrainian Agricultural Production: Tasks and Challenges]. *Ekonomika ta upravlinnya pidpryyemstvamy*, 4, 5 -12.
11. Lyalina, N. S. (2017). Suchasnyy stan ta osnovni tendentsiyi vyrobnytstva produktsiyi roslynnytstva v Ukrayini [Current state and main trends of crop production in Ukraine]. *Ekonomika ta upravlinnya pidpryyemstvamy*, 8, 298-302.
12. State Geocadaster (2015). *Struktura zemel'noho fondu Ukrayiny ta dynamika yoho zmin* [The structure of the land fund of Ukraine and the dynamics of its changes]. Retrieved from: <http://land.gov.ua/info/struktura-zemel'noho-fondu-ukrainy-ta-dynamika-ioho-zmin>.
13. Mesel'-Veselyak, V. Y. & Fedorov, M. M. (2016). Stratehichni napryamy rozvytku ahrarynoho sektoru ekonomiky Ukrayiny [Strategic directions of development of agrarian sector of economy of Ukraine]. *Ekonomika APK*, 6, 37-49.
14. Varshavs'ka, N. H. (2017). Analiz konkurentnoho seredovyscha yevropeys'koho ahrarynoho rynku [Analysis of the competitive environment of the European agrarian market]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu: Seriya «Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo»*, 12 (1), 55-59.
15. Puhachov, M. I. (2017). Ahrarynyy sektor ekonomiky v umovakh instytutitsiynykh zmin [Agricultural sector of economy in the conditions of institutional changes]. *Ekonomika APK*, 5, 12-18.
16. State Statistics Service of Ukraine (2016). *Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny: Statystychnyy zbirnyk. 2015* [Agriculture of Ukraine: Statistical collection. 2015]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
17. State Statistics Service of Ukraine (2017). *Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny: Statystychnyy zbirnyk. 2016* [Agriculture of Ukraine: Statistical collection. 2016]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
18. State Statistics Service of Ukraine (2016). *Valova produktsiya sil's'koho hospodarstva: Statystychnyy byuleten' (u postiyynykh tsinakh 2010 r.)* [Gross agricultural output: Statistical bulletin (at constant prices in 2010)]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
19. State Statistics Service of Ukraine (2016). *Roslynnytstvo Ukrayiny: Statystychnyy zbirnyk* [Plant Growing of Ukraine: Statistical Collection]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
20. State Statistics Service of Ukraine (2016). *Tvarynnytstvo Ukrayiny: Statystychnyy zbirnyk* [Animal Husbandry in Ukraine: Statistical Collection]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
21. State Statistics Service of Ukraine (2016). *Balansy ta spozhyvannya osnovnykh produktiv kharchuvannya naseleennyam Ukrayiny: Statystychnyy zbirnyk* [Balances and consumption of basic food products by the population of Ukraine: Statistical collection]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
22. Yarmolenko Y. O. (2015). Osoblyvosti staloho rozvytku ahrarynoho sektoru ekonomiky Ukrayiny [Features of Sustainable Development of the Agrarian Sector of Ukraine's Economy]. *Ekonomika ta derzhava*, 11, 112-115.
23. Yarmolenko Y. O. (2017). Investytsiyi v stalyy rozvytok ahrarynoho vyrobnytstva: stan, problemy ta napryamy yikh vyrishennya [Investments in sustainable development of agrarian production: state, problems and directions of their solution]. *Rehional'na biznes-ekonomika ta upravlinnya*, 1 (53), 57-67.

ОЦІНЮВАННЯ ЗБАЛАНСОВАНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В АГРАРНІЙ ГАЛУЗІ: ОСНОВНІ ЕТАПИ І СИСТЕМА ПОКАЗНИКІВ

EVALUATION OF BALANCED USE OF LAND-RESOURCE POTENTIAL IN THE AGRARIAN SECTOR: KEY STAGES AND THE SYSTEM OF INDICATORS

Борис Сидорук

канд. економ. наук, старший науковий співробітник, ННЦ «Інститут аграрної економіки» НААН

Borys Sydoruk

PhD in Economics, Senior Research Fellow, NSC «Institute of Agrarian Economics» of NAAS

orcid.org/0000-0002-7705-6489

b_sidoruk@ukr.net

Анотація

Збалансоване використання земельно-ресурсного потенціалу в аграрній галузі має економічні, соціальні та екологічні наслідки. Ця робота виконана у межах використання системного підходу й має на меті розвиток теоретико-методологічних засад оцінки збалансованості використання земельно-ресурсного потенціалу в сільськогосподарській галузі.

У статті систематизовано позитивні і негативні показники економічного, соціального та екологічного розвитку з врахуванням наявних вітчизняних та закордонних напрацювань у галузі оцінки рівня ефективності сталого розвитку форм господарювання. Також визначено ключові етапи комплексної оцінки збалансованості використання земельно-ресурсного потенціалу за допомогою інтегрального показника, який має економічну, екологічну та соціальну складові.

Abstract

An important role should be played by the development of a system of indicators for assessing the balanced use of land-resource potential in the agrarian sector. This will help to adopt the effective management decisions concerning balanced agricultural land use has been established. The key objective of this study is to explore the possibilities of applying modern methodological approaches to the assessment of the balance of land-resource potential utilization in agrarian production.

The research was conducted using the dialectical method of knowledge of the effect of economic laws and a systematic approach to the study of economic phenomena and processes, and a number of other research methods. The methodical approach to the estimation of the level of land use balance in the agrarian sector has been substantiated.

The author has systematized the indicators in the system of estimation of balanced agricultural land use. The paper presents the procedure for estimating the balance of land-resource potential using an integral indicator and the scale of estimation of integral indicator of balanced land use in the agrarian sector.

Ключові слова:

аграрна галузь, екологічна складова, економічна складова, етапи оцінки, земельно-ресурсний потенціал, комплексна оцінка, показники, соціальна складова.

Key words:

agrarian sector, ecological component, economic component, evaluation stages, land resource potential, integrated assessment, indicators, social component.

Інформація про рукопис

Надійшов до редакції:
20.10.2017

Рецензований: 9.11.2017

Подано доопрацьовану
версію: 14.11.2017

Прийнятий до друку:
21.11.2017

The paper reviews the basic ecological and socio-economic effects of balanced land use in the agrarian sector. The position of author as to the expediency of carrying out an assessment of the socio-ecological and economic efficiency of land use in order to achieve a balanced utilization of the land-resource potential of the agrarian sector has been substantiated.

The paper discusses the integration of interests of the ecology and economy will solve the problem of finding a compromise between ensuring an acceptable level of profitability of agricultural production and agroecological safety of the regions.

Постановка проблеми

Реформування аграрної галузі, проведене в Україні наприкінці ХХ ст., зумовило значний спад обсягів сільськогосподарського виробництва, погіршення екологічних параметрів використання земель сільськогосподарського призначення, зниження їх родючості, порушення науково обґрунтованих систем землеробства тощо [2; 7]. Однією з ключових умов для вирішення зазначених проблем є покращення еколого-економічної ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу.

Питання збалансованості сільськогосподарського землекористування та формування передумов сталого відтворення земельних ресурсів сьогодні набувають особливої актуальності. Оцінювання еколого-економічної ефективності сільськогосподарського землекористування має визначальне значення в теорії і практиці ведення сільськогосподарської діяльності.

Для прийняття ефективних управлінських рішень, що стосуються збалансованого сільськогосподарського землекористування, особлива увага має приділятися формуванню системи показників оцінки збалансованого використання земельно-ресурсного потенціалу в аграрній галузі.

Аналіз останніх публікацій та досліджень

Численні дослідження, в яких вивчається проблема оцінки сільськогосподарського землекористування, засвідчують, що це питання є досить складним і багатограним, існує низка дискусійних питань, що стосуються, насамперед, формування системи показників оцінки збалансованого використання земельно-ресурсного потенціалу в сільському господарстві в умовах розвитку сучасної системи господарювання.

Так, А. Ткач, А. Степанов, Р. Ілюхін [8] вважають, що соціально-екологічно-економічна ефективність сільськогосподарського виробництва має оцінюватися в показниках перетворення сонячної енергії з мінімальними витратами енергії природного палива й людини за високого виходу продукції. Такими показниками, на їх думку, є: 1) кількість енергії, що продукується біомасою; 2) рівень використання різних джерел енергії; 3) відношення енергії біомаси до витрат енергії природного палива й людини.

В. Будзяк [1] до загальних принципів ведення економічно та екологічно збалансованого сільськогосподарського землекористування відносить: 1) інтегровану єдність природної та виробничої систем у процесі використання, охорони і відтворення земель сільськогосподарського призначення; 2) комплексне вирішення економічних, виробничих, екологічних і соціальних завдань; 3) обов'язковість відшкодування збитків за нераціональне землекористування; 4) забезпечення пріоритетності збереження і покращення стану природної екосистеми.

Для оцінки ефективності різних форм господарювання у 2006 р. німецькі вчені Г. Екерт, Д. Бахман, І. Маттнес [11] запропонували застосовувати методичний підхід, який передбачає визначення критеріїв економічної, екологічної та соціальної сумісності. Цю систему вчені назвали «системою критеріїв аналізу та оцінки сталого розвитку сільського господарства». За цим підходом усі критерії мають представляти собою кількісну величину однакової розмірності, а тому для оцінки різних показників їх необхідно переводити в єдину бальну систему. За кожним критерієм встановлюється допустиме відхилення, що дає уявлення про

те, в межі якого критерію потрапляє конкретне значення показника. Межа кожного з критеріїв має визначатися залежно від різниці між найвищим і найнижчим значенням показника, що оцінюється.

Такі різнопланові методичні підходи оцінки збалансованості використання земельно-ресурсного потенціалу в сільськогосподарській галузі формують широке предметне поле для подальшої аналітичної роботи, оскільки ці підходи зосереджені на отриманні різних економічних, соціальних і екологічних переваг, містять у собі дискусійні моменти стосовно проведення такої оцінки.

Методологія дослідження

Метою роботи є розвиток теоретико-методологічних засад оцінки збалансованості використання земельно-ресурсного потенціалу в сільськогосподарській галузі. У роботі систематизовано показники в системі оцінки збалансованості сільськогосподарського землекористування та запропоновано етапи оцінки збалансованості використання земельно-ресурсного потенціалу за допомогою інтегрального показника.

Дослідження проводилося з використанням діалектичного методу пізнання дії економічних законів і системного підходу до вивчення економічних явищ і процесів, що передбачає досягнення максимізації економічної вигоди та екологічної безпеки в процесі сільськогосподарського землекористування; монографічного - під час опрацювання наукових публікацій з питань збалансованості використання земельно-ресурсного потенціалу; індукції та дедукції - для формування системи показників оцінки еколого-економічної та соціальної ефективності сільськогосподарського землекористування; абстрактно-логічного методу - при здійсненні теоретичних узагальнень та формулювання висновків.

У цьому дослідженні наслідками реалізації заходів щодо збалансованого використання природно-ресурсного потенціалу вважались: забезпечення біо-соціо-еколого-економічної ефективності сільськогосподарської діяльності, мінімізація негативного впливу на аграрні екосистеми. При цьому соціально-екологічно-економічна ефективність розглядалась як результативність, яку можна отримати від комплексного поєднання ефектів унаслідок задоволення інтересів соціальних груп, покращення екологічного стану природного середовища та виробничого розвитку господарських систем.

Основні результати дослідження

Для кількісної оцінки критеріїв у системі збалансованого використання земельно-ресурсного потенціалу нами запропоновано згрупувати позитивні і негативні показники економічного, соціального та екологічного розвитку з врахуванням наявних напрацювань у галузі оцінки рівня ефективності сталого розвитку форм господарювання [5; 10] (табл. 1). Кількість або безпосередньо самі показники можуть змінюватися з урахуванням агрономічних та екологічних параметрів господарювання в територіальному розрізі.

Оцінювання показників пропонуємо здійснювати, виходячи із мінімальних значень, граничних норм або середніх показників для регіону чи країни. Для порівняння поданих у табл. 1 показників можна використати єдину бальну систему виміру.

Показники оцінюють за наступним принципом: 1 бал - максимально можливий і бажаний результат, а 9 - найменш бажаний і найгірший результат. Таким чином, зона з 1 до 3 балів показує значення показників, за яких аграрна галузь може стабільно розвиватися і забезпечується збалансованість використання земельно-ресурсного потенціалу аграрними формуваннями. Зону з 4 до 6 балів можна вважати достатньо ризиковою щодо забезпечення збалансованого розвитку аграрного землекористування. Зона з 7 до 9 балів відображає небажані значення показників, за яких малоімовірний збалансований рівень використання земельно-ресурсного потенціалу в аграрній галузі [6]. Оцінка за бальною шкалою відбувається шляхом надання кожному показнику конкретного значення в балах (від 1 до 9) з урахуванням індивідуальних значень кожного показника.

Для прикладу проаналізуємо показник «Коефіцієнт екологічної стабільності». Нормативна величина коефіцієнтів екологічної стабільності для різних видів земельних угідь представлена у праці «Підвищення ефективності використання, відтворення і охорони земельних ресурсів регіону» [4, с. 20] (табл. 2). При

Табл. 1. Показники економічного, соціального та екологічного розвитку в системі оцінки збалансованого використання земельно-ресурсного потенціалу аграрними формуваннями

№ п/п	Економічні показники		Соціальні показники		Екологічні показники	
	позитивні	негативні	позитивні	негативні	позитивні	негативні
1.	Темп зростання виробництва аграрної продукції, %.	Темп спаду виробництва аграрної продукції, %.	Зростаюча динаміка тривалості життя в регіоні, %.	Зростаюча динаміка захворюваності населення в регіоні, %.	Рівень родючості ґрунту відносно середньої по регіону, %	Частка земель із високим техногенним навантаженням в загальній площі землі, %
2.	Зростання обсягу виробництва аграрної продукції на 1 га землі, на 1 працюючого, грн./га.	Падіння обсягу виробництва аграрної продукції на 1 га землі, на 1 працюючого, грн./га.	Частка молодих людей зайнятих в аграрному виробництві, %	Рівень дитячої та малюкової смертності в регіоні, %.	Питома вага посівної площі удобреної органічними добривами	Темп приросту екологічного сліду в сільському господарстві на питому вагу аграрної продукції в загальному виробництві
3.	Рівень самозабезпеченості аграрного виробництва до потреби: матеріальними, трудовими та фінансовими ресурсами, %	Рівень залучення сторонніх засобів для виробничого процесу в аграрній галузі, %	Відношення середнього доходу с/г працівника до середнього доходу по країні, %.	Різниця між темпом приросту продуктивності праці та темпом приросту заробітної плати, %.	Рівень придатності агроландшафтів для відпочинку та рекреації людей: зелені зони та зелені насадження, незмінність природного ландшафту, %	Площа еродованих земель у загальній площі угідь, %
4.	Рентабельність виробництва аграрної продукції, %	Збитковість сільськогосподарської діяльності, %	Частка спеціалістів із вищою та середньою спеціальною освітою, зайнятих в аграрному виробництві, %.	Рівень виплат з фондів соціального забезпечення в результаті нещасних випадків у сільськогосподарській галузі, %.	Частка сіножатей і пасовищ в загальній площі сільгоспугідь.	Коефіцієнт екологічної стабільності
5.	Темп приросту прибутку від реалізації с/г продукції та послуг, %.	Темп приросту збитку від реалізації с/г продукції та послуг, %.	Питома вага витрат на соціальні заходи у загальних витратах аграрних товаровиробників, %.	Співвідношення цін на с/г продукцію і доходів населення, %.	Еколого-агрохімічна оцінка ґрунтів, бал.	Коефіцієнт антропогенної навантаженості

Джерело: розроблено автором на основі [5; 10].

оцінювання показника за бальною шкалою отримуємо такі результати: при його значенні в 0,14, угіддя буде оцінено в 8 балів, що відповідає нормативній величині коефіцієнта екологічної стабільності для ріллі, яка має низький рівень екологічної стабільності, а при значенні 0,68 - коефіцієнт отримав би 3 бали (відповідає нормативній величині коефіцієнта екологічної стабільності для пасовища, що є більш екологічно стабільним угіддям) (див. табл. 2; 3).

Таким чином, проводиться оцінювання всіх показників економічної, соціальної та екологічної складових діяльності аграрних формувань в сфері землекористування за їхніми значеннями в межах індивідуальних шкал оцінки. У результаті кожен показник отримує певну кількість балів та потрапляє в зону відхилення - бажаних, допустимих або небажаних значень.

Табл. 2. Нормативна величина коефіцієнтів екологічної стабільності для різних видів земельних угідь

Земельне угіддя	Коефіцієнт екологічної стабільності території (K_1)
Землі під будівлями і дорогами	0
Рілля	0,14
Виноградники	0,29
Лісосмуги	0,38
Сади, чагарники	0,43
Городи	0,50
Сіножаті	0,62
Пасовища	0,68
Ставки і болота природного походження	0,79
Ліси природного походження	1,00

Джерело: [4, с. 20.]

Табл. 3. Оцінювання показника «Коефіцієнт екологічної стабільності» за бальною шкалою

№ п/п	Значення показника	Бали
1.	0-0,1	9
2.	0,11-0,2	8
3.	0,21-0,3	7
4.	0,31-0,4	6
5.	0,41-0,5	5
6.	0,51-0,6	4
7.	0,61-0,7	3
8.	0,71-0,8	2
9.	0,81-1,0	1

*Джерело: розроблено автором на основі [5].

З метою отримання цілісної системи показників оцінювання рівня екологічної сфери нами запропоновано розраховувати показник значущості кожного окремого позитивного показника в порівнянні з негативними екологічними показниками, як представлено в табл. 4.

При використанні методу попарного порівняння варто скористатися наступною шкалою: 3 - параметр більш значущий, 1 - параметр менш значущий, по 2 отримують параметри з однаковою значущістю [3]. Така шкала може бути використана при оцінці всіх показників системи оцінювання. Оскільки всі складові (економічна, соціальна та екологічна) необхідно збалансувати, то значущість кожної з них дорівнює 100%.

Наступний етап розрахунків інтегральних показників - це оцінка значущості показників: економічної, екологічної та соціальної складової в системі землекористування шляхом попарних порівнянь і розрахунків їхньої питомої ваги. Метод попарних порівнянь дає можливість визначити найбільш важливі показники у групі економічної, соціальної або екологічної складової. Тому показники подані в табл. 1 порівнюються один з одним згідно із екологічною складовою (табл. 4). Такий само розрахунок слід проводити за соціальною та за економічною складовими.

Табл. 4. Приклад оцінки значущості показників екологічної сфери шляхом попарних порівнянь

Показник позитивний	Показник негативний				
	№1	№2	№3	№4	№5
№1	3	3	2	3	3
№2	2	2	3	3	3
№3	2	1	2	3	3
№4	1	1	1	2	3
№5	1	1	1	1	2

Таким чином, визначаються значення значущості позитивних показників в порівнянні з кожним із негативних показників, які мають бути покладені в основу розрахунку інтегральних показників за кожною із складових. Вплив значущості показника на рівень ефективності запропоновано враховувати шляхом використання коригувальних коефіцієнтів, які залежатимуть від значущості показника: 1 - більш значущі, 0,7 - рівнозначні, 0,3 - менш значущі. Інтегральний показник за кожною із складових доцільно визначати за наступною формулою:

$$I = \sqrt[n \cdot m]{\prod_{i=1}^n \prod_{j=1}^m Q_{ij} \times K_{kij}} \quad (1)$$

де I - інтегральний показник (індекс), який визначається по кожній із складових (екологічній, соціальній та економічній);

n - кількість позитивних показників у кожній із складових;

m - кількість негативних показників у кожній із складових;

Q_{ij} - значення показника, в балах;

K_{kij} - коригувальний коефіцієнт для кожного значення показника.

Збалансування економічної, соціальної та екологічної показників є важливою передумовою збалансованого використання земельно-ресурсного потенціалу в сільському господарстві, оскільки збалансоване землекористування в системі сільського господарства передбачає гармонійне поєднання економічної ефективності, захисту навколишнього середовища, а також розвитку соціальної сфери. Визначення інтегрального індексу збалансованого використання земельно-ресурсного потенціалу пропонуємо здійснювати за наступною формулою:

$$I_{33} = \sqrt[3]{I_{ек} \times I_{ел} \times I_{с}}, \quad (2)$$

де I_{33} - інтегральний індекс збалансованого використання земельно-ресурсного потенціалу;

$I_{ел}$ - інтегральний показник (індекс), який визначається за екологічною складовою;

$I_{ек}$ - інтегральний показник (індекс), який визначається за економічною складовою;

$I_{с}$ - інтегральний показник (індекс), який визначається за соціальною складовою.

Значення цього показника від 1 до 3 буде свідчити про збалансованість землекористування. У разі, якщо інтегральний індекс збалансованого використання земельно-ресурсного потенціалу знаходиться в діапазоні від 4 до 6, це може свідчити про деяку розбалансованість використання земельно-ресурсного потенціалу в аграрних формуваннях. Коливання індексу в межах від 7 до 9 свідчить про незбалансоване землекористування.

Отже, комплексна оцінка ефективності в системі забезпечення збалансованого використання земельно-ресурсного потенціалу повинна передбачати три етапи оцінювання: 1) оцінка за бальною шкалою; 2) виз-

начення інтегральних показників; 3) збалансування показників економічної, соціальної та екологічної складових в системі землекористування.

Обговорення результатів

У контексті оцінки збалансованого використання земельних ресурсів аграрної галузі з позиції системного підходу доцільним є врахування природи основних елементів і особливостей функціонування двох підсистем - природної і господарської, а також формування регламентуючих чинників екологічно збалансованої природно-господарської системи агросфери, визначення позитивних заходів та послаблення (ліквідація) негативних природних, економічних і екологічних чинників впливу на її функціонування. Тому пріоритетним видається дотримання наступних принципів природокористування: 1) збереження природних, зокрема, земельних ресурсів; 2) підвищення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції, використання адаптованих систем землеробства; 3) забезпечення ефективності використання альтернативних видів енергії; 4) інтенсифікації мікробіологічних процесів у ґрунті як важливої ланки кругообігу речовин в агроєкосистемах, зокрема біологічної азотфіксації; 5) використання новітніх енергозберігаючих природоохоронних технологій тощо.

Під час дослідження встановлено, що основними екологічними ефектами від ведення збалансованого землекористування в аграрній галузі можна вважати: захист і забезпечення відтворення ґрунтів; збереження екології навколишнього середовища через відсутність шкідливих викидів та випаровувань; виробництво високоякісних, екологічно чистих продуктів. Інтеграція інтересів екології та економіки дозволяє вирішити проблему пошуку компромісу між забезпеченням прийнятного рівня рентабельності агровиробництва та агроєкологічною безпекою регіонів. Проведений аналіз також підтверджує дані інших дослідників [7, 9], що до важливих соціально-економічних ефектів можна віднести: збільшення обсягів виробництва валової сільськогосподарської продукції, що сприятиме зростанню кількості робочих місць; появу у споживача вибору між звичайною та екологічною продукцією сільськогосподарського виробництва; оздоровлення сільського населення, зменшення рівня захворюваності; поліпшення якості харчування й екології навколишнього середовища, які сприятимуть збереженню життя та здоров'я населення; підвищенню рейтингу України серед європейських країн, що сприятиме зростанню її інвестиційної привабливості.

Проведене дослідження підтверджує, що для вивчення рівня збалансованості використання земельно-ресурсного потенціалу аграрними формуваннями необхідно брати до уваги сукупну соціально-екологічно-економічну результативність процесу виробництва сільськогосподарської продукції, дотримуватись комплексного і послідовного порядку проведення оцінки, використання інтегральних показників.

Наразі шляхом обґрунтування параметрів оцінки рівня збалансованого землекористування в аграрній галузі можна стати на перешкоді випуску і споживанню неякісної сільськогосподарської продукції і сприяти оздоровленню навколишнього середовища, збереженню екологічно чистих сільських територій та відродженню українського села.

Висновки

Збалансоване використання земельно-ресурсного потенціалу в аграрній галузі призводить до досягнення не тільки економічних, а й соціальних та екологічних ефектів. В системі оцінки збалансованого використання земельно-ресурсного потенціалу аграрними формуваннями доцільно послуговуватись системою показників економічного, соціального та екологічного розвитку, які віддзеркалюють функціонування двох підсистем - природної і господарської.

Комплексна оцінка ефективності в системі забезпечення збалансованого використання земельно-ресурсного потенціалу повинна передбачати наступні етапи: 1) оцінка за бальною шкалою шляхом надання кожному показнику конкретного значення в балах (від 1 до 9); 2) визначення інтегральних показників, зокрема оцінка значущості показників: економічної, екологічної та соціальної складової в системі землекористуван-

ня шляхом попарних порівнянь і розрахунків їхньої питомої ваги; 3) збалансування показників економічної, соціальної та екологічної складових в системі землекористування.

Перелік літератури та джерел інформації

1. Будзяк В. М. Економіко-екологічні основи ефективного сільськогосподарського земле- користування: теорія, методологія, практика: Автореф. дис... докт. екон. наук: 08.00.06. Київ, 2008. 42 с.
2. Корчинська О. А. Родючість ґрунтів: соціально-економічна та екологічна сутність. Київ: ННЦ ІАЕ, 2008. 238 с.
3. Молдаван Л. В. Соціально-економічна сутність сільськогосподарських підприємств // Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки / За ред. О. В. Шубравської. Київ: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2012. С. 235-250.
4. Підвищення ефективності використання, відтворення і охорони земельних ресурсів регіону / Борщевський П. П. та ін. - Київ: Аграр. наука, 1998. 237 с.
5. Піменова О. В. Модель оцінки рівня ефективності форм господарювання. Економіка і прогнозування. 2012. № 4. С. 63-72.
6. Попова О. Л. Сталій розвиток агросфери України: політика і механізми / НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ. 2009. 352 с.
7. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доповідь / За ред. Е.М. Лібанової, М. А. Хвесика. Київ: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. 776 с.
8. Ткач А., Степанов А., Ілюхіна Р. Методика определения эколого-экономической эффективности сельскохозяйственного производства. Москва: ВНИЭСХ, 1992. 28 с
9. Язлюк Б. О., Гевко Р. Б., Дзядичевич Ю. В. Теоретичні та прикладні аспекти економічної безпеки України // Інноваційна економіка. 2015. №4 (59). С. 301-310.
10. Der Anteil an ökologisch und landeskulturell bedeutsamen Flächen (ÖLF) im Agrarraum als Kriterium einer umweltverträglichen, nachhaltigen Landbewirtschaftung / VDLUFA . 2001. URL: <http://www.vdlufa.de/Dokumente/Standpunkte/04-oelf.pdf> (дата звернення: 17.09.2017).
11. Hege U., Brenner, M. (). Kriterien einer umweltverträglichen Landwirtschaft (KUL) / Freising: Bayerische Landesanstalt für Landwirtschaft (LfL). 2004. URL: https://www.lfl.bayern.de/mam/cms07/publikationen/daten/schriftenreihe/p_19807.pdf (дата звернення: 17.09.2017).

References

1. Budzyak, V. M. (2008). *Ekonomiko-ekologichni osnovy efektyvnoho sil'skohospodars'koho zemle- korystuvannya: teoriya, metodolohiya, praktyka: Avtoref. dys... dokt. ekon. Nauk: 08.00.06* [Economic and ecological bases of effective agricultural land use: theory, methodology, practice: Author's abstract dis ... Doc. Econ Sciences: 08.00.06]. Kyiv.
2. Korchynska, O. A. (2008). *Rodyuchist' gruntiv: sotsial'no-ekonomichna ta ekolohichna sutnist'* [Soil fertility: socio-economic and ecological essence.]. Kyiv: NNTS IAE.
3. Moldavan, L.V. (2012). *Sotsial'no-ekonomichna sutnist' sil'skohospodars'kykh pidpryyemstv* [Socio-economic essence of agricultural enterprises] (pp. 235-250). In Shubravskaya, O.V., ed. *Innovatsiyni transformatsiyi ahrarnoho sektora ekonomiky*. Kyiv: In-t ekon. ta prohnozuv. NAN Ukrainy.
4. Borshchevskyy, P. P. et. al. (1998). *Pidvyshchennya efektyvnosti vykorystannya, vidtvorennya i okhorony zemel'nykh resursiv rehionu* [Improving the efficiency of use, reproduction and protection of land resources of the region]. Kyiv: Ahrar. Nauka, 1998.
5. Pimenova, O. V. (2012). *Model' otsinky rivnya efektyvnosti form hospodaryuvannya* [Model of estimation of the level of efficiency of forms of management]. *Ekonomika i prohnozuvannya*, 4, 63-72.
6. Popova, O. L. (2009). *Stalyy rozvytok ahrosfery Ukrayiny: polityka i mekhanizmy* [Sustainable development of the agrosphere of Ukraine: policies and mechanisms]. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t ekon. ta prohnozuv.
7. Libanova, E.M. & Khvesyk, M.A., eds. (2014). *Sotsial'no-ekonomichnyy potentsial staloho rozvytku Ukrayiny ta yiyi rehioniv: natsional'na dopovid'* [Socio-economic potential of sustainable development of Ukraine and its regions: national report]. Kyiv: DU IEPSPR NAN Ukrainy.
8. Tkach, A., Stepanov, A. & Ylyukhyna, R. (1992). *Metodyka opredeleniya ékoloho-ékonomycheskoý éffektyvnosty sel'skokhozyaystvennoho proy- vodstva* [Method of determination of ecological and economic efficiency of agricultural production]. Moscow: VNYÉSKH.
9. Yazlyuk, B. O., Hevko, R. B. & Dzyadykevych, Y. V. (2015). *Teoretychni ta prykladni aspekty ekonomichnoyi bezpeky Ukrayiny* [Theoretical and Applied Aspects of Economic Security of Ukraine]. *Innovatsiyna ekonomika*, 4 (59), 301-310.

10. VDLUFA (2001). *Der Anteil an ökologisch und landeskulturell bedeutsamen Flächen (ÖLF) im Agrarraum als Kriterium einer umweltverträglichen, nachhaltigen Landbewirtschaftung*. Retrieved from: . <http://www.vdlufa.de/Dokumente/Standpunkte/04-oelf.pdf>.
11. Hege, U. & Brenner, M. (2004). *Kriterien einer umweltverträglichen Landwirtschaft (KUL)*. Freising: Bayerische Landesanstalt für Landwirtschaft (LfL). Retrieved from: https://www.lfl.bayern.de/mam/cms07/publikationen/daten/schriftenreihe/p_19807.

Вивчення профспілкового руху

УДК 93:331.105.44

“ТОВАРИСТВО ПРИВАТНИХ СЛУЖБОВЦІВ” ГАЛИЧИНИ: ПЕРЕДУМОВИ ТА ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ

“PRIVATE SERVANTS’ SOCIETY” OF GALICIA: PRECONDITIONS AND HISTORY OF ORGANIZATION CREATION

Ігор Берест

канд.істор.наук, доцент кафедри інформаційної книжкової та бібліотечної справи Української академії друкарства

Ihor Berest

PhD in History, Associate Professor, Ukrainian Academy of Printing

 orcid.org/0000-0001-6141-4678

 berestigor1@gmail.com

Анотація

На основі аналізу документів у статті визначено економічні та політичні передумови, що слугували утворенню профспілки приватних службовців Східної Галичини - «Товариство приватних службовців» (“Towarzystwo Urzędników prywatnych”). Доведено, що головним поштовхом для поширення профспілок у 1840-х рр. стали об’єднавчі та революційні процеси у Східній Галичині («Весна народів»), початок лібералізації державної системи. Охарактеризовано місію та діяльність професійного об’єднання, покликано-го надавати соціальну підтримку своїм членам. Окреслено дискусійні моменти у поглядах на історію професійного руху на етнічних українських землях.

Abstract

Based on the analysis of documents, the paper identifies the economic and political preconditions that have led to the creation of a trade union of private employees in Eastern Galicia - the “Society of Private Servants” (“Towarzystwo Urzędników prywatnych”) in 1848.

The study has proved that the main impetus for the spread of trade unions in the 1840's was the unification and revolutionary processes in Eastern Galicia (“Spring of Peoples”), the beginning of the liberalization of the state system.

Ключові слова:

профспілки, товариство, наймані працівники, взаємодопомога.

Key words:

trade unions, society, employees, mutual aid.

Інформація про рукопис

Надійшов до редакції:
10.10.2017

Рецензований: 1.11.2017

Подано доопрацьовану
версію: 12.11.2017

Прийнятий до друку:
20.11.2017

The mission and activities of a professional association are described. The organization was established as a multi-professional association among the officials who hired in private agricultural, forestry, hydrotechnical and other farms, industries, various institutions and establishments. The society considered its social mission to protect the poor and weak employees, the disabled, the wives and families of the deceased members of the organization, to provide orphans with financial support and material assistance, as well as assistance in their training, employment. In addition to a large and extremely necessary social mission, the company successfully developed its charitable work in the field of cultural and educational work.

The society had various categories of membership: ordinary, advisory and honorary members. The purpose and principles of its activities were reflected in the provisions of the Charter, which the state authorities tried to ignore. The aid fund was formed at the expense of small amounts of written and current contributions and deductions from employees' wages.

The discussion points in the views on the history of professional movement in the ethnic Ukrainian lands are outlined. Contrary to traditional views, according to which it is considered that trade unions in Ukraine began their activities in the early XX century, the study leads to the assertion that in fact East Galicia, which at that time belonged to Austria-Hungary, was in the middle of the XIX century can be regarded as the center for the development of trade union movement on Ukrainian lands.

Вступ

У червні 1848 р. у виданні «Gazeta narodowa» опубліковано звернення стосовно створення загального товариства взаємодопомоги [1]. І саме від цього часу відлічує свою історію «Товариство приватних службовців» («Towarzystwo Urzędników prywatnych») Галичини.

Основна мета наукової розвідки полягає в тому, щоб дослідити передумови утворення «Товариства приватних службовців» та надати оцінку його діяльності на основі принципу історизму.

У дослідженні використано такі методи, як: діалектика та синергетика (для вивчення процесу виникнення профспілок та становлення парадигм взаємовідносин громадянського суспільства і профспілок, виявлення властивості професійних організацій, які не мала жодна зі складових тогочасного суспільства); структурний функціоналізм (для визначення основних характеристик профспілок та з'ясування їх місця, ролі у галицькому суспільстві).

На жаль, у сучасних вітчизняних дослідників поки немає монографій чи розвідок, в яких розкривається проблематика. Тому основну увагу зосереджено на польській періодиці та історіографії (С. Баль [2], Ф. Твардовський [3]). Це дало змогу розглядати історію зародження профспілкового руху на українських землях у контексті революційних подій середини XIX ст. - напередодні та під час "Весни народів". Задля історичної контекстуалізації матеріалу використано праці вітчизняних істориків - Я. Грицака [4], Ф. Стебля [5] та ін.

Основні результати

Економічна ситуація на момент створення товариства взаємодопомоги

Історія створення та діяльності професійного "Товариства приватних службовців" Галичини з погляду сьогодення видається певним соціальним феноменом. Адже ця організація постала у відсталій системі господарських відносин сільського сектора економіки краю.

Наразі сільське господарство посідало за питомою вагою найбільшу частину виробничого комплексу Східної Галичини. Воно характеризувалося технічною та технологічною відсталістю, хоча державні реформи й заходи австрійської влади сприяли його поступовій модернізації й еволюції [4, с. 15-47].

За своїм соціальним статусом наймані службовці перебували між власником та убогим селянством, у багатьох випадках діяльності вони схилялися на бік селянства як робочої сили, від результатів роботи якої залежав рівень життя управителів, економів та ін. Але ця категорія службових осіб, як і робітники, також була майже незахищеною, бо, до прикладу, невдале прогнозоване передбачення термінів виконання землеробських робіт чи нерентабельне ведення господарства, втрата врожаю, падіж худоби ставали причиною покарань, звільнення з роботи.

Знаємо також, що значна частина населення на галицьких землях була задіяна різними роботами у лісовому господарстві, як-от розведення й культивування лісових насаджень, догляд за ними, а також реалізація вирощеної деревини. Ліс давав величезні прибутки його власникам [6]. Крім цього, лісові угіддя Карпат та Прикарпаття були чудовими місцями для полювання на звірів та птахів. Їх організовували та забезпечували єгері, гайові, польові, лісники та інші службові особи власників маєтків. Багато службовців панських садиб працювало в системі водного господарства, де розводили цінні види риб [4].

Неабияке значення для укрупнення землеволодінь мали реформи, які австрійська влада реалізовувала в Галичині наприкінці XVIII ст. та в середині XIX ст. Унаслідок цього селян було звільнено від особистої залежності, що прискорило формування ринку вільнонайманої робочої сили. До того ж реформаторська діяльність владних структур сприяла руйнуванню архаїчних феодальних відносин на селі та заклала паростки капіталістичного розвитку аграрного, лісового, водного та інших видів господарства [8, с. 191].

Важливе місце у процесі організації виробництва займали службовці як кваліфікована робоча сила. За різними підрахунками галицького губернаторства, упродовж першої половини 1848 р. в Галичині налічували від 19 тисяч 156 до 25 тис. 625 осіб, які належали до числа приватних службовців [3, с. 42]. Звідки взялася ця робоча сила в сільському секторі Галичини, ми дізналися, дослідивши численні архівні матеріали, біографічні довідки багатьох відомих галицьких діячів.

По-перше, заснування нових навчальних закладів позитивно вплинуло не тільки на появу працездатної кваліфікованої робочої сили, а й на загальний розвиток суспільства. Відомо, що з 1784 р. у Львові відновив свою роботу університет, а у 1817 р. австрійська влада в місті відкрила Реальну школу, яка згодом переросла у Львівську Політехніку. Саме тут упродовж тривалого часу, крім механічних та архітектурних професій, готували численних фахівців для аграрного виробництва, лісівництва, торгівлі, садівництва, водного господарства тощо [8, с. 6-34].

По-друге, не можна не враховувати і той факт, що в Галичину після першого поділу Польщі (1772 р.) стали прибувати німецькі переселенці, які також, у переважній більшості, поповнювали верству приватних службовців. Саме вони найчастіше для австрійської влади, власників підприємств, угідь, лісів виступали довіреними особами, керівниками різних виробництв. Для прикладу варто згадати управителя друкарні Й. Піллера, засновника першої професійної спілки на українських землях - Є.Л. Руля, організатора "Товариства приватних службовців" Галичини - Р. Руєбенбауера та багато інших.

Політичні чинники створення організації взаємодопомоги

Революційні потрясіння, які вибухнули в березні - квітні 1848 р. на територіальних володіннях Австрійської імперії і, зокрема, у Східній Галичині, загострили та активізували чимало важливих суспільних питань, які в умовах абсолютизму вирішити було неможливо. Але проголошені австрійським імператором Фердинандом I демократичні свободи та права народів імперії, а також поява Конституції 25 квітня 1848 р., відкрили перспективи та надії для демократичного розвитку суспільства [5].

Безумовно, що найважливішою суспільною подією для національних окраїн держави стала ліквідація панщини. Кріпосна залежність селян була скасована окремим австрійським законом від 14 квітня 1848 р. Скасування панщини спричинило своєрідний конфлікт - з одного боку втрата роботи, а з іншого - демократизація як один з показників покращення соціального статусу населення й формування перспектив поліпшення умов життя населення [2, с. 6-7].

Певним поштовхом до створення товариства взаємодопомоги Галичини стало й те, що унаслідок революційних подій 1848 р. значно погіршилися умови праці та помітно скоротилася трудова зайнятість службових працівників. Окрім очевидного емоційно-культурного піднесення у державі, що відбувалося під впливом ліквідації панщини, відбулося закриття низки виробничих закладів, установ, господарських підприємств. Значна кількість приватних службовців втратила свої посади, і відтак чи не єдине джерело родинного доходу. Потреба пошуку роботи для згаданої групи населення та як наслідок збільшення лав безробітних осіб дедалі більше привертало увагу влади.

На думку сучасних дослідників, революційні події 1848 - 1849 рр. каталізували галицьке суспільство, що призвело до появи в Галичині виразно виражених національних рухів та суспільної конфронтації між радикально настроєними поляками та українцями. Епіцентром подій став Львів [5, с. 160].

В той час з різних куточків периферії Галичини владні державні структури щоденно отримували десятки пропозицій і прохань, навіть скарг від приватних службовців, яких більше цікавило вирішення економічних та соціальних проблем працівників та службовців. Крім цього, уповноважені делегати скеровували свої звернення до різних інституцій краю, і в тому числі до управи новоствореного у Львові під впливом революційних подій Руського собору [5, с. 149-160].

Не має нічого дивного, що значна кількісна маса людей зі спільними інтересами, але різним фахом прагнула згуртування, шляхом створення власної організації, яка б послугоувалась місією соціального захисту. Тим більше, що на той час уже діяло «Товаришування взаємної допомоги членів друкарської справи»), професійна організація, яка основною метою своєї діяльності поставила проблему соціального захисту [10].

Перші спроби згуртування приватних службовців

Перша офіційна спроба створити в Східній Галичині товариство приватних службовців на засадах взаємодопомоги зафіксована восени 1845 року на Тернопільщині, коли довірена особа від ініціативної групи приватних службовців - Ф. Твардовський написав (німецькою мовою) перший проект організації, який виклав у формі власних спостережень, зауважень та роздумів під назвою "Vortrag der Bemerkungen und Beweggrunde zu dem aufzustellenden Privatvereinde der Privatbeamten" ("Доповідь про зауваження і мотиви складені для приватної спілки приватних осіб") [3, с. 6-7].

Однак запропоновані Ф. Твардовським роздуми над шляхами та перспективами майбутньої організації службових осіб викликали під час обговорення ініціативної групи більше запитань, ніж можна було на них отримати відповідей. Тому його ідея не отримала підтримки колег, адже поза увагою залишилося чимало важливих проблем. Передусім, не було відповіді на питання, як на підставі державної законодавчої бази організувати соціальний захист службовця. Не вдалося окреслити організаційні принципи формування фонду Товариства. Чимало питань було до членства, створення управи й основних засад її існування, розпорядження коштами, пенсійного забезпечення, механізму підтримки родин померлих спілчан, хворих й немічних колег тощо.

Приблизно через рік продавець приватної крамниці з містечка Ланівці, що на Тернопільщині, Л. Роговський намагався створити спеціальний Комітет, який мав організувати та забезпечувати пенсією приватних службовців. В основі цей проект передбачав створення окремого фонду. Його наповнення мало відбуватися за рахунок обов'язкових грошових надходжень певних сум соціальних внесків від роботодавців. Вони мали складати відсоткове відрахування від розміру заробітної плати службовця. Але в реалізації проекту на початковій стадії потрібна була фінансова допомога держави [3, с. 6].

Проте тодішній абсолютистський державний лад Австрії не давав змоги цим намірам стати реальністю. Основною причиною відмови було те, що відповідно до розпорядження генерального губернаторства Галичини від 19 грудня 1843 р. L. №76572 проект недостатньо повно відображав зв'язок організації з органами влади [3, с. 41].

Згодом з'явилося ще кілька, але менш значних проектів, автори яких по-різному бачили вирішення проблеми соціального захисту, покращання умов життя та праці приватних службовців. Вирішальним чинником майже в усіх випадках мала б знову виступати державна влада. Проте з боку держави не було жодної допомоги та підтримки і тому зазначена ідея відкладалась на пізніший час [2, с. 7].

Заснування професійної спілки приватних службовців під час революційних подій 1848 р.

Чергова спроба об'єднати приватних службовців галицьких земель, відбулася на початку 1848 року. Ініціативна група зі створення майбутнього товариства підготувала та подала звернення губернатору Галичини графу Францу Стадіону. У зверненні висловлювалося прохання надати фахову юридичну допомогу у складанні проекту Статуту взаємодопомогового «Товариства приватних службовців» краю та сприяти організації його роботи [2, с. 8]. З одного боку, організатори намагалися втілити в життя ідеї, які повинні були дати нові зрозумілі правила суспільного співіснування, розтлумачити для пересічного обивателя їх зміст, а з іншого боку - вирішити практичні життєві проблеми, скерувавши їх у соціально-економічну площину.

Найважливішу роль у справі створення Товариства - об'єднання за професійною ознакою відіграла колективна петиція приватних службовців, яка була подана в управління галицького губернаторства у Львові 9 травня 1848 р. Державна влада змушена була реагувати, зваживши на наполегливі прохання. Тепер були й законодавчі можливості, зокрема, у згуртуванні людей за певними професіями та поглядами - § 22 Конституції від 25 квітня 1848 р., де передбачалось можливість створення за інтересами і потребами громадян різних виробничих асоціацій, організацій, товариств та інших об'єднань [2, с. 6].

Звернення до усіх приватних службовців Галичини про необхідність створення загального Товариства взаємодопомоги було опубліковано 26 червня 1848 р: «Зваживши, що при зміні суспільних взаємин переходу та інтересу приватних службовців вони знаходяться в найкритичнішому положенні, і лише через їх ґрунтовний огляд і безперервне заняття тих, що цікавляться, можна ствердити що: в кожній конституційній державі, незважаючи на перешкоди, які часто ставить виконавча влада, знаходяться особисті численні ресурси заспокоєння як індивідуальних потреб, так і потреб зборів; між тими осередками одним із найефективніших і найбільш повсюдно вживаних є товариства, які зацікавлені самі собою; через товариство, тобто через власне об'єднання учасників, а тим самим слабких намагань, в одне велике зборище, і, тим самим сильним намаганням, досягаються найважчі цілі, тому що для поодинокі волі є недопустимою така ситуація; параграф 22 Конституції від 25 квітня дозволяє всім справам і потребам застосовувати себе на ділі.

З цього приводу ми вирішили створити Товариство, до якого мають належати всі приватні службовці з цілої Галичини. З метою взаємної братньої допомоги та з метою нашого порятунку колег із вбогого становища та подальшого запобігання подібної сумної долі.

Уповноважені: Рубенбауер Роберт - механік. Юзеф Дуницький - державний адвокат. Якуб Відавський - економ. Юзеф Антоній Моравський - дестиллятор» [1, с. 207].

Уповноважені особи подали проект статуту, який назвали «Закон Товариства приватних службовців». Згідно з його положеннями Товариство мало на меті не тільки економічне полегшення умов існування приватних чиновників, але і їх навчання для формування «корисних для країни громадян».

Видається закономірним, що укладення Статуту «Товариства приватних службовців» відбувалося в дусі загальнонародного емоційного піднесення, під впливом революційної ейфорії 1848-1849 рр., проголошення та поширення в суспільстві демократичних ідей. Тому не випадково основним гаслом створення та діяльності організації став вислів «Свобода, рівність і братерство» [11, с. 207-208].

Засновники організації бачили в ньому взаємодопомогове товариство приватних службовців, яке б гуртувало усіх зацікавлених осіб на засадах спільного корегування їх організованої теоретично-практичної діяльності. Крім цього, особлива місія полягала в організації соціального захисту не тільки найманих службових працівників, а й опіки над вдовами, дітьми-сиротами, хворими колегами, інвалідами, а також у наданні матеріальної допомоги ветеранам праці й фінансової підтримки у різних непередбачених випадках їхнього існування [2, с. 6-12]. Товариство було з-поміж ініціаторів впровадження основ соціального страхування.

В організації було впроваджено різні типи членства - звичайне, дорадницьке, почесне. Бюджет складався з внесків, відрахувань із зробітної плати працюючих у сільському господарстві, лісівництві, різних підприємствах, а також пожертв. Деякі заможні люди вбачали для себе за честь стати почесними членами товариства, його донорами.

Окрім соціального захисту та благодійницької роботи товариство також займалось культурною та просвітницькою роботою. Чимало дітей, особливо сиріт приватних службовців, отримали стипендії на навчання у Львові, Кракові, Празі, Відні тощо.

Додамо, що організація проіснувала недовго: восени 1848 р. її було ліквідовано. Відновлення діяльності відбулось у 1867 р.

Обговорення результатів

Історія створення та діяльності професійного «Товариства приватних службовців» (“Towarzystwo Urzędników prywatnych”) Галичини, здавалось би, порушує соціальні стереотипи про основні принципи закладення професійних організацій. Адже ініціаторами створення професійного товариства службовців Галичини виступили представники різних національностей (німець та три поляки), різних фахів (механік, адвокат, економ і дестиллятор) та різних місць праці. У той час, як на думку деяких дослідників [12], професійні організації мали б виникати у однорідному соціальному середовищі (наприклад, робітників ливарного цеху), яке видається найбільш організованим й зацікавленим, бо гуртується навколо ідеї вигідного вирішення власної, надзвичайно важливої соціально-економічної проблеми.

Всупереч традиційним поглядам, згідно із якими вважається, що професійні спілки в Україні розвернули свою діяльність на початку XX ст. [13-15], сучасні наукові розвідки доводять, що перші профспілки виникли на етнічних українських землях ще на початку XIX ст. у Східній Галичині, яка входила на той момент до складу Австро-Угорщини, де існували міцні традиції цехового ремесла та формувалася правова держава. Проведене дослідження дає підстави для твердження, що фактично Східна Галичина стала у середині XIX ст. Центром розвитку профспілкового руху на українських землях.

Висновки

Важливими передумовами виникнення у Галичині організації взаємодопомоги, яка мала всі ознаки професійної спілки, слугували скасування в Австро-Угорській імперії панщини та зміна відносин на ринку праці, поява численної групи найманих працівників, погіршення економічного становища внаслідок революційних процесів середини XIX ст., а також активізація політичних і культурницьких рухів.

Заснування у Львові 1848 р. посеред буремних революційних подій «Товариства приватних службовців» Галичини (“Towarzystwo Urzędników prywatnych”) стало виявом згуртування різних категорій приватних службовців задля матеріального і морального самозахисту, надання при потребі грошової допомоги особам, які втратили працездатність чи опинилися в скрутній ситуації, а також виділення матеріальної підтримки й допомоги ветеранам, хворим, вдовам, дітям-сиротам, постраждалим від непередбаченого лиха особам тощо. Організація фінансувалась переважно із відрахувань із заробітної плати та пожертв. Це товариство може слугувати прикладом мультипрофесійної спілки найманих працівників різних галузей – сільського господарства, лісівництва, різних компаній та організацій.

Перелік літератури та джерел інформації

1. Wezwanie do wszystkich Braci Oficjalistów prywatnych // Gazeta narodowa. 1848. 30 Czerwca. № 53. S. 207.
2. Bal S. Towarzystwo wzajemnej pomocy Oficjalistów prywatnych w pierwszych 25 latach swego istnienia (1868-1892). Lwow: nakładem Towarzystwa wzaj. pom. Oficjalistów prywatnych, 1893. 131 s.
3. Twardowski F. Kolęda na rok 1860, dla prywatnych Oficjalistów, czyli zarys projektu do Towarzystwa prywatnych Oficjalistów. Lwow, 1859. 57 s.
4. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX - XX ст. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
5. Стеблій Ф. «Весна народів» у Львові // Історія Львова. У 3-х т. Львів: Центр Європи, 2007. Т.2. С. 148-169.
6. Багінська Л. Барон Альберт Гредель і його епоха // Сколівські Бескиди. URL: [+++++](#) (дата звернення: 12.11.2017).

7. Чудійович І. Люби і знай свій рідний край: краєм ока заглянемо в історію // Народознавчі зошити. Серія історична, 2014. №1 (115). С.137-166.
8. Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; кер.авт.кол. Ю.Зайцев - Вид. 3-тє, перероб. і доп.. - Львів: Світ, 2002. - 520 с.
9. Від Реальної школи до Львівської політехніки: нариси з історії Львівської політехніки (1816-1918 рр.) / Упор. Шишка О.В. - Львів: вид-во Львівської політехніки, 2016. 440 с.
10. Берест Р. Я. Нариси історії профспілкового руху в Західній Україні (1817 - 1939 рр.). - Дрогобич: Відродження, 1995. - 127 с.
11. Ustawa Towarzystwa Urzędników Prywatnych. Wolność! Równość! Braterstwo! // Gazeta narodowa. 1848. 30 Czerwca. №53. S. 207-209.
12. Нариси історії професійних спілок України / Гол. ред.О.М. Стоян. -К.: Профінформ, 2002. 731 с.
13. Головка М. Л. Історіографія, періодизація, проблеми еволюції профспілок України: пошук істини // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. 2006. № 1. С. 27-36.
14. Зима М.П. Профспілки України: минуле і сучасність. Київ: Знання, 1996. 43 с.
15. 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: Матер. наук. конф. «Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності», присвяч. 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні. Київ: Логос, 1996. 248 с.

References

1. _____ (1848). Wezwanie. *Gazeta narodowa*, 53, 207.
2. Bał, S. (1893). *Towarzystwo wzajemnej pomocy Oficyalistów prywatnych w pierwszych 25 latach swego istnienia (1868-1892)*. Lwow.
3. Twardowski, F. (1859). *Koługa na rok 1860, dla prywatnych Oficyalistów, czyli zarys projektu do Towarzystwa prywatnych Oficyalistów*. Lwow.
4. Grytsak, Ya. (1996). *Narys istoriyi Ukrayiny: formuvannya modernoyi ukraïns'koyi nacyi XIX - XX st.* [Essay of history of Ukraine: forming of modern Ukrainian nation of XIX - XX of century]. Kyiv: Geneza.
5. Stebliy, F. (2007). "Vesna narodiv" u L'vovi [A "Spring of People" is in Lviv]. *Istoriya L'vova. U tr'okh tomakh*. Vol.2. L'viv: Tsentrl Yevropy.
6. Bahins'ka, L. (2010). Baron Al'bert Hredel' i yoho epokha [Baron Albert Gredel and his epoch]. *Skolivski Beskidy*. Retrieved from: http://skole.org.ua/baron_gredel.html.
7. Chudiyovych, I. (2014). Lyuby i znay sviy ridnyy kray: krayem oka zahlyanemo v istoriyu [Luba and know the native edge: with half an eye will glance in history]. *Narodoznachchi zoshyty. Seriya istorychna*, 1 (115), 137-166.
8. Sliyka, Yu., ed. (2002). *Istoriya Ukrayiny* [History of Ukraine]. L'viv: Svit.
9. Shyshka, O.V., ed. (2016). *Vid Real'noyi shkoly do L'vivskoyi politekhniki: narysy z istoriyi L'vivskoyi politekhniki (1816-1918 rr.)* [From Real school to Lviv Polytechnic: essays from history Lviv Polytechnic (1816-1918)]. L'viv: Vyd-vo L'vivskoyi politekhniki.
10. Berest, R.Y. (1995). *Narysy istoriyi profspilkovoho rukhu v Zakhidniy Ukrayini (1817 - 1939 rr.)* [Essays on the history of trade union movement in Western Ukraine (1817 - 1939)]. Drohobych: Vidrodzhennya.
11. _____ (1848). Ustawa. *Gazeta narodowa*, 53, 207-209.
12. Stoyan, O.M., ed. (2002). *Narysy istoriyi profesiynykh spilok Ukrayiny* [Essays on the history of trade unions of Ukraine]. Kyiv: Profinform.
13. Holovko, M. L. (2006). *Istoriografiya, periodyzatsiya, problemy evolyutsiyi profspilok Ukrayiny: poshuk istyny* [Historiography, periodization, problems of the evolution of trade unions in Ukraine: the search for truth]. *Visnyk Akademiyi pratsi i sotsial'nykh vidnosyn FPU*, 1, 27-36.
14. Zyma M. P. (1996). *Profspilky Ukrayiny: mynule i suchasnist'* [Trade Unions of Ukraine: Past and Present]. Kyiv: Znannya.
15. _____ (1996). *90 rokiv vynyknennya masovoho profspilkovoho rukhu v Ukrayini* [90 years of mass trade union movement in Ukraine]. Kyiv: Logos.

Рецензія

(RE)THINKING INFORMALITY AS MULTIFARIOUS SOCIAL PRACTICES

(ОБ)МІРКУВАННЯ СТОСОВНО НЕФОРМАЛЬНОСТІ ЯК БАГАТОВИМІРНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ

Tetyana Semigina

Dr. in Political Science, Professor, Academy of Labour, Social Sciences and Tourism

Тетяна Семигіна

Доктор політ.наук, професор Академії праці, соціальних відносин і туризму

 orcid.org/0000-0001-5677-1785

 semigina.tv@socosvita.kiev.ua

Review of book: Morris, J. and Polese, A., eds. (2015). Informal Economies in Post-Socialist Space: Practices, Institution and Networks. Palgrave Macmillan.

Інформація про рукопис

Надійшов до редакції:
1.08.2017

Рецензований: 7.09.2017

Прийнятий до друку:
20.09.2017

This book is possibly an excellent place to start for anyone keen to gain insights of everyday social macro- and micropractices of the post-socialist societies. It features an impressive collection of studies undertaken by different authors about diverse informal practices within 10 various countries from Europe and Asia. The book presents context-bound understandings of ‘formal’ and ‘informal’ in a society. As formal and informal practices are blurred and loosely mixed, characterized by variable magnitude, the distinctions between them is symbolic, so authors follow this view. Moreover they take into account that many of so called informal practices are well-institutionalized, have long history and rooted in cultural traditions or have evident political causes. At the same time, the book prolongs conventional for many scholars recognition that the informal sector is widespread, persistent and even growing relative to the formal sector in many global regions (ILO, 2002; Schneider, 2011; OECD, 2012; Williams, 2014), not only in the post-socialist countries. Therefore readers of the book may see it as relevant to any context.

The book starts from the preface written by Abel Polese and Jeremy Morris who discuss the phenomenon of informality and suggest more than a wide definition of it as ‘continuum of actions, behaviours and attitudes that

can influence a particular outcome in a given situation' (p. 10). Authors (and editors of this collection) explain their interpretative frame and firmly link 'informality' to the concepts of 'agency', 'institutionalism', 'socially acceptable practices', 'normativity', 'Weberian state', and so on. In this way, the sociological, not economic conceptualization is determined from the very beginning, and all chapters provide theoretical considerations and empirical data for conceiving the societal nature of informality phenomenon.

The first four chapters present the reader with an array of interesting research ideas and concepts which include a wide range of topics. These chapters compose the Part I of the book titled 'Thinking Informality and Development Writ Large and Scale'. The very first chapter (authors - Collin Williams and Olga Onoshchenko) presents study based on semi-structured interviews conducted in 2009 in the Ukrainian city of Mykolayiv about participation in the informal economy. Though findings might be informative for someone seeking deeper comprehension regarding informal employment in Ukraine, for me the theoretical part of this contribution evokes the main interest. Authors review consistently a range of 'old' and 'new' views on the informal economy and then use a number of rivaling theoretical approaches to discuss their own study findings - residue theory (dualistic approach), by-product theory (structuralist approach), complimentary theory, alternative theory (neoliberal approach) and post-structuralist theory (diverse economy approach). Researches come to the grounded conclusion that the most up-to-date is the diverse economy approach because 'it recognizes the plurality of economic practices in post-socialist societies and the fact that capitalism is not yet hegemonic' (p.34). Definitely post-structuralist theories with their broad conceptualizations of power, societal relations and governing practices (Bacchi, 2016) could be regarded as underpinning philosophy for the whole book, meanwhile authors of all chapters argue application of innumerable theoretical paradigms for thinking and researching informal practices.

Huseyn Aliyev in his chapter 2 'Institutional Transformation and Informality in Azerbaijan and Georgia' looks at various aspects of day-today social and interpersonal interactions, including institutional reforms and resilience of the informal sector. Researcher defines informal practices as 'an integral part of inter-personal associations and institutional behavior' (p. 52). Author provides numerous accounts to demonstrate the nature of the macro-scale informality in two Caucasian societies and the impact of the institutional transformation on broadening informal practices after the Soviet Union collapsed.

Chapters 3 and 4 introduce peculiar ethnographical studies conducted in Lithuania (author - Idda Harboe Knudsen) and Estonia (author - Aet Annist) after financial crisis of 2008. These contributions vividly describe issues of marginalization, mistrust, informal relations and informal networks. These studies might be of interest to those looking for sound qualitative research methods.

Part II "Rethorizing Informality: Power, Culture, Kinship and History" goes further within the fields of informal practices in South Eastern European countries.

Anne Danielsson in her chapter about Kosovo's vignette seeks explanations of informality through the concept of 'symbolic power' and 'asymmetric power'. In this and the next chapter by Karla Koutokova on Bosnian experience of bringing different actors into process of democratization there are few judicious arguments on necessity taking into account 'cultural codes' of the particular society for the deep understanding of the complex phenomenon of informality and building next political actions with regards of the 'cultural decoding'.

The two next chapters explore the familyism and personalized trust within the informal practices in small business (Tanya Chadvarova) and agricultural sector (Christian Giordano) in Bulgaria. In this relation-oriented society the discrepancy between legal framework and informal practices was observed by researchers who pointed out to 'a rift between legality and legitimacy' (p. 191) of social norms and institutions.

The most challenging and the most appealing to me personally is part III 'Informal Public Sectors and Welfare: State Intervention or Withdraw?' with the focus on 'cutting edge' issues in interaction between state and informal sector, mostly within state-run institutions.

I would certainly recommend my students to read at least two chapters out of it - "Informal Payments for Healthcare Services in Lithuania and Ukraine" (Tetiana Stepurko, Milena Pavlova, Irena Gryga, Liubove Murauskiene and Wim Groot) and "Governing Informal Payments in Healthcare: Lessons from China" (Gingqing Yang). Both chapters overview practices of under-the-table payments as a wide-spread phenomenon within the healthcare facilities. Authors analyze relevant policies and level of state intervention, argue from different prospectives

the need for eradication of informal payments. After all researchers propose steps to formalization of informal practices and changing institutional environment within healthcare based on SPACE-matrix analysis (in case of Ukraine and Lithuania) or to complete elimination of informal practices (in case of China). In my opinion, policy recommendations for Ukraine are well-augmented by their authors. Such or similar advices are discussed for a long time; the healthcare reform was proclaimed a few times, yet not implemented. And healthcare system became isomorphic as such. It preserves formal socialist welfare features being at fact totally different, market-driven by its nature. This non-transparent system run by the state demonstrates so called self-organized adaptiveness to marketization of health services, as any other services in Ukraine (Semigina, 2013; Semigina & Mandrik, 2017).

The chapter 11 by Thom Davies deserves special mention. This chapter presents the three-year ethnographical research in the unique territory contaminated after the 1986 nuclear plant catastrophe. It describes the life of people around Chornobyl zone where state doesn't act at all and views informality as a coping mechanism or 'a normalized part of everyday life' (p. 230). Davies also brings up the rather contentious point that within the context of abandonment 'Chornobyl-affected citizens are compelled to employ unofficial understanding of space, and enact formal activities which circumvent their bio-political status of bare life...' (p. 229). That sentiment is a valuable one for those who wants to research the 'margins of society' (p. 229), however, I'm not sure it holds the same gravity for policy makers, as people had moved or come back to Chornobyl zone voluntarily, while the state took care of those who had been displaced to other regions.

The final chapter by Liam O'Shea related mostly to the Soviet and post-Soviet informal practices occurring within Kyrgyz police as the one of institutions of a patrimonial society. Among many of the evidences of marketization of police and relations of police with organized crime groups author mentioned the new practices of 'the purchase of positions and promotion in police' (p.286). It is worth to stress that this practice was (and is) rather similar to many public sectors of Ukraine. And overall analysis of police practices and mutual dependency relations could be applicable to Ukrainian situation up to 2014 disregard different political situation and political regime in two countries.

The book ends with the three-fold conclusions about nature of informality. Jeremy Morris and Abel Polese critically summarize findings and concluding remarks of contributing authors on cultural dimensions of informality, negative effects of such practices and their institutional-agency accounts.

All in all, the book is rather logically built, moving from one theme to the other, describing transformations on post-socialist societies that are by large rather similar. Despite the fact that the majority of contributions are not quite novel (as authors had already published papers and books with their findings), the strengths of this collection is the synergy of the presented ideas and concepts that altogether shape the multilayered and colorful picture of multifarious informal practices from macro-scale to community and personal levels. The diverse content allows readers to rethink, reconsider or reevaluate their own perception of informality as a social practice in different context and as at fact a universal societal phenomenon.

In the concluding remarks, it worth to mention that I was reading and reviewing a new book through triple-insider perspectives. First of all, I am a person who has a life experience of living in a country with high level of corruption, and manifold informalities belong to common practices in my environment, therefore I cannot be anything else but a subjective reader. Secondly, I am a scholar researching Ukrainian healthcare system that is noted for its informal practices and rigid formalities at the same time, and so I have my own visions of such practices. Finally, I am a lecturer teaching health policy analysis and used to look on the issues of informality within certain political and social theoretical frameworks. Thus I am also inevitable bound by that perspective and acknowledge that the economic opinions on the book regarding informal economies might result with other evaluations.

References

- Bacchi, C. (2016). *Problematizations in Health Policy: Questioning How "Problems" Are Constituted in Policies*. SAGE Open, doi: 10.1177/2158244016653986, retrieved from <http://sgo.sagepub.com/content/6/2/2158244016653986>.
 ILO (2002). *Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Picture*. Geneva: International Labour Office.
 OECD (2012) *Reducing Opportunities for Tax Non-compliance in the Underground Economy*. Paris: OECD.

- Semigina, T. (2013). *Politychny aspekty ohorohy zdorovya: Na peretyni globalnogo i localnogo* [Political Issues of Healthcare: on the Crossroads of Global and Local]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House.
- Semigina, T. & Mandrik, O. (2017). Drug procurement policy in Ukraine: is there a “window of opportunity”? *Visnyk Akademiï pratsi, sotsial'nykh vidnosyn i turyzmu*, 1, 25-38.
- Schneider, F., ed. (2011). *Handbook on the Shadow Economy*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Williams, C. C. (2014). Out of the shadows: a classification of economies by the size and character of their informal sector. *Work, employment and society*, 28(5), 735 -753, doi: 10.1177/0950017013501951.

Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму

Головний редактор — Т.В. Семигіна
Комп'ютерна верстка — ФОП Самсон О.М.

Підписано до друку 15 грудня 2017 р.

Формат видання — А4. Друк цифровий.
8,96 ум. друк. арк.
Наклад - 100 прим.
Ціна договірна.

Видавництво «Академія праці, соціальних відносин і туризму»
Свідоцтво КВ № 21787-11687ПР від 21.12.2015 р.
м. Київ, Кільцева дорога, 3-А, Київ-187,
МСП, 03187, Україна, тел./факс (044) 526-15-45; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

Надруковано: ФОП Самсон О.М.
Свідоцтво В01 №566073 від 04.11.2002 р. тел. 050-355-21-20